

شبکه مفهومی فصل سوم

زیست کره، تنوع شگفت‌انگیز

مفاهیم کلیدی	حوزه‌های موضوعی	
<p>پراکندگی جغرافیایی زیست بوم‌ها پراکندگی گونه‌های در معرض خطر علل تخریب زیستگاه‌ها، جنگل‌های استوایی گردشگری در طبیعت و زیست بوم‌ها حفاظت از جنگل‌های استوایی، حیات وحش مطالعه موردی مربوط به تجارت عاج</p>	مکان و فضا	
<p>احساس مسئولیت نسبت به حفاظت از گونه‌های گیاهی و جانوری گروه‌های طرفدار محیط زیست اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت (IUCN)</p>	مسئولیت‌ها و تکالیف نقش‌های گروه‌ها و مؤسسات اجتماعی	
<p>روش‌های استفاده خردمندانه از منابع طبیعی، استفاده اقتصادی توأم با حفظ محیط زیست</p>	منابع و فعالیت‌های اقتصادی	
<p>قدردانی از خالق هستی و تفکر در آیات و نشانه‌های عظمت خداوند احساس مسئولیت نسبت به حفاظت از محیط زیست و گونه‌های گیاهی و جانوری</p>	مسئولیت‌پذیری ارزش‌ها و اخلاق	
	<p>بررسی و کاوش، برقراری ارتباط، خلاقیت، مشارکت واکنش شخصی و اظهار نظر</p>	مهارت‌های کاوشگری

پراکندگی زیست‌بوم‌های جهان

انتظارات یادگیری

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با یادگیری این درس بتوانند :

- زیست‌بوم را تعریف کنند و عوامل مؤثر در تنوع زیست‌بوم‌ها را نام ببرند.
- قلمرو مهم‌ترین زیست‌بوم‌های جهان را روی نقشه معین کنند و ویژگی‌های آن را بیان نمایند.
- رابطه پراکندگی زیست‌بوم‌ها و میزان بارش را روی نمودار نشان دهند.
- به‌طور گروهی یکی از زیست‌بوم‌ها را انتخاب کنند و آنها را در قالب کنفرانس، برگه تبلیغاتی یا بروشور، روزنامه دیواری و امثال آنها، معرفی نمایند.

مواد و وسایل مورد نیاز

تصاویر متعددی از زیست‌بوم‌های مختلف (پوشش گیاهی و جانوران مخصوص هر زیست‌بوم)، نقشه‌های کتاب، در صورت امکان نمایش فیلم یا کلیپ کوتاه از زیست‌بوم‌ها، کاربرگ‌های ۵ و ۶.

آماده کنید

فعالیت و تصاویر شروع درس می‌تواند شروع خوبی برای آماده کردن دانش‌آموزان باشد. البته شما ممکن است فیلمی کوتاه از دو زیست‌بوم نمایش دهید و از دانش‌آموزان بخواهید تفاوت گیاهان و جانورانی که در دو فیلم مشاهده کردند را بیان کنند یا تصاویری دیگر غیر از تصاویر صفحه ۳۰ کتاب را نمایش دهید و پرسش‌هایی درباره تفاوت نوع جانوران و گیاهان هر منطقه را مطرح کنید.

دانش‌آموزان با دیدن تصاویر ۱ و ۲ به کاکتوس و خرس قطبی اشاره می‌کنند. کاکتوس گیاهی است که در برابر خشکی و کم‌آبی مقاومت دارد و با توجه به نیاز کم به آب عمدتاً در مناطق خشک و گرم می‌روید. خرس قطبی جانوری است که با توجه به نوع بافت چربی و پوست و مو و سایر ویژگی‌ها، توانایی انطباق و سازگاری با شرایط سرما و یخبندان قطب را دارا است. تصویر شماره ۳، جنگل‌های سردسیری (سرو و کاج) منطقه تایگا در تابستان را نشان می‌دهد و تصویر شماره ۴، جنگل‌های انبوه استوایی محل رویش انواع درختان بلند و کوتاه و محل زندگی انواع پستانداران، حشرات، خزندگان و پرندگان است.

اجازه بدهید دانش‌آموزان درباره گیاهان و جانوران هر منطقه حدس بزنند.

نکته مهم در آماده‌سازی رسیدن به مفهوم سازگاری و انطباق گیاهان و جانوران مختلف با مناطق خاص و به عبارت دیگر زیست‌بوم یا بیوم به عنوان یک ناحیه وسیع و مشخص جغرافیایی است که به سبب نوع ویژه گیاهان و جانوران از نواحی دیگر متمایز می‌شود. البته دانش‌آموزان در کتاب علوم امسال و سال‌های گذشته با مفهوم بوم‌سازگان (اکوسیستم) آشنا شده‌اند.

نکته

اکوسیستم مجموعه جانداران یک محیط به همراه کلیه عوامل و تشکیل دهنده‌های آن محیط است. محیط و موجودات زنده یک سیستم تلقی می‌شوند.

«سیستم یعنی مجموعه‌ای از عناصر که با یکدیگر ارتباط دارند و با هماهنگی در جهت هدف مشترک حرکت می‌کنند». یک مرتع، یک جنگل، یک رودخانه و یک کشتزار، یک اکوسیستم هستند که از عناصر زنده (تولیدکنندگان، مصرف‌کنندگان، تجزیه‌کنندگان) و عناصر غیرزنده مثل آفتاب و مواد کانی خاک، آب و ... تشکیل شده‌اند.

یک زیست‌بوم، از تعداد زیادی اکوسیستم تشکیل شده است و مرزهای آن به وسیله عامل آب‌وهوا از زیست‌بوم‌های دیگر، جدا می‌شود.

آموزش دهید

پاسخ‌های دانش‌آموزان را در فعالیت مقدماتی جمع‌بندی کنید و با استفاده از همان گویه‌ها، عوامل مؤثر در تنوع زیست‌بوم‌ها را آموزش دهید و در این زمینه به عامل آب‌وهوا به عنوان مهم‌ترین عامل که مرز بین زیست‌بوم‌ها است، تأکید کنید.

سپس توجه دانش‌آموزان را به نقشهٔ پراکندگی زیست‌بوم‌های جهان در صفحهٔ ۳۱ جلب کنید. به‌طور کلی از سوی جغرافی‌دانان و بوم‌شناسان تقسیمات مختلفی برای زیست‌بوم‌ها ارائه شده است. برخی زیست‌بوم‌ها را به دو دستهٔ کلی زیست‌بوم‌های خشکی و زیست‌بوم‌های دریایی تقسیم کرده‌اند. برخی هم آنها را ۱۶ زیست‌بوم خشکی و ۵ زیست‌بوم دریایی، اعلام کرده‌اند.

اما یکی از استادان معروف جغرافیای زیستی به نام گودی (Goudi)، تقسیم‌بندی خود را به ۸ زیست‌بوم محدود کرده است.

در صورت امکان، نقشه را با ویدئو پروژکشن در کلاس نمایش دهید. از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به راهنما محدوده و مرزهای تقریبی هر زیست‌بوم را روی نقشه نشان دهند و نام زیست‌بوم‌ها را روی محل‌های مربوطه بنویسند.

فعالیت‌های ۱ الی ۴ را در کلاس انجام دهید. دانش‌آموزان را به چند گروه تقسیم کنید. هر گروه با همفکری یکدیگر، پاسخ‌ها را پیدا کنند. سپس از آنها بخواهید نتایج را در کلاس ارائه دهند و شما پاسخ‌های صحیح و نهایی را مطرح کنید.

در فعالیت‌های ۱ و ۲، دانش‌آموزان نام زیست‌بوم‌های توندرا، تایگا، جنگل‌های بارانی استوایی و بیابان را روی نقشهٔ صفحهٔ ۳۱ می‌نویسند و سپس با مراجعه به یک اطلس می‌گویند که این جنگل‌های واقع در دو طرف مدار استوا در قاره‌های آسیا، آفریقا و امریکای جنوبی وجود دارد:

■ در قارهٔ آسیا کشورهای اندونزی، فیلیپین، مالزی، تایلند، برمه؛

■ در قارهٔ آفریقا کشورهای کنگو، گابن، کامرون، نیجریه، غنا، گینه، شرق ماداگاسکار؛

■ در امریکای جنوبی کشورهای برزیل، پاناما، نیکاراگوئه و ...

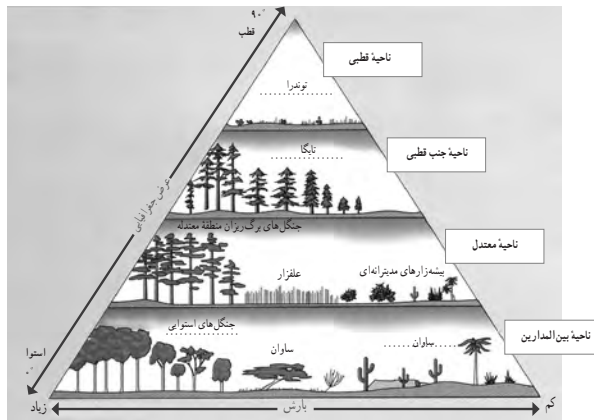
۲ الف) بیشترین ترکیبات آلی را جنگل‌های بارانی استوایی و کمترین میزان ترکیبات آلی را بیابان‌ها تولید می‌کنند.

ب) در مناطق استوایی پیوسته باران می‌بارد و هوا همیشه مرطوب است. به همین دلیل جنگل‌های بسیار انبوهی در این مناطق رویده است و بیشترین ترکیبات آلی تولید می‌شود، اما بیابان‌ها به دلیل خشکی بیش از حد و بارندگی ناچیز، با فقر پوشش گیاهی روبه‌رو هستند و تنها بوته‌های خاردار در برخی مناطق وجود دارند؛ لذا میزان تولید ترکیبات آلی در این منطقه کم است.

به همین دلیل، جنگل‌های بارانی استوایی یکی از زیست‌بوم‌های مهم و با ارزش برای ساکنان کرهٔ زمین هستند.

- ۱- در خانه های مستطیل شکل، واژه های مناسب بگذارید: ناحیه قطبی، ناحیه جنب قطبی، ناحیه معتدل و ناحیه بین المدارین (بین مدار رأس السرطان و رأس الجدی)
- ۲- در نقشه چین ها واژه های مناسب بنویسید: توندرا، تابگا (مخروطیان)، بیابان، جنگل های استوایی.
- ۳- زیست بوم ساوان بین کدام زیست بوم ها، قرار گرفته است؟
- ۴- بین عرض جغرافیایی و میزان پوشش گیاهی چه رابطه ای وجود دارد؟ با ذکر علت از روی نمودار، توضیح دهید و مثال بزنید.
- ۵- بین میزان بارش و میزان پوشش گیاهی چه رابطه ای وجود دارد؟ با توجه به نمودار مثال بزنید.

۳ بین جنگل های بارانی استوایی و بیابان

- ۴ هرچه عرض جغرافیایی زیادتر می شود، یعنی از مدار صفر درجه استوا به سمت قطب (90° درجه) حرکت می کنیم، هوا سردتر و میزان پوشش گیاهی کمتر می شود. برای مثال در نواحی استوایی، جنگل های انبوه استوایی وجود دارند، اما در ناحیه قطبی مجاور 90° درجه (عرض های بالا)، خزه و گل سنگ می روید.
- ۵ هرچه میزان بارش بیشتر باشد، میزان پوشش گیاهی و تنوع آن بیشتر است. برای مثال، جنگل های انبوه استوایی (سمت چپ نمودار) در ناحیه پربارش قرار دارند. با حرکت به سمت ساوان (وسط نمودار) میزان بارش و پوشش گیاهی، کمتر و فقط درختچه های منفرد و علفزار مشاهده می شود. با حرکت به سمت بیابان ها (سمت راست نمودار) میزان بارش بسیار کم و از میزان و تنوع پوشش گیاهی کاسته می شود.
- در این مرحله، پس از آشنایی نسبی دانش آموزان با موقعیت جغرافیایی زیست بوم ها و رابطه انواع آنها با بارش و عرض جغرافیایی بگویند در این درس به مطالعه ۵ مورد از مهم ترین زیست بوم ها می پردازیم. دانش آموزان را از قبل به چند گروه تقسیم کنید و از آنها بخواهید یکی از زیست بوم ها را مطالعه و به کلاس معرفی کنند. به آنها کمک کنید تا بتوانند تصاویری از مناظر طبیعی و گیاهان و جانوران هر زیست بوم را به کلاس نشان دهند و پس از آن به منظور تعمیق یادگیری، کاربرگه شماره ۵ را در کلاس انجام دهند.

با توجه به نقشه‌ای که در سمت راست مشاهده می‌کنید، نوع زیست‌بوم را حدس بزنید و بنویسید. سپس با استفاده از دانسته‌های قبلی خود و آنچه در کتاب خوانده‌اید، جدول را کامل کنید.

نقشه	نام زیست‌بوم	آب و هوا	دو نمونه جانور و یک نمونه گیاه غالب
	تایگا	سرد و مرطوب بارندگی سالانه بین ۲۵۰-۵۰۰ میلی‌متر	درختان سرو عقاب کاکل‌سفید گرگ خاکستری
	توندرا	بسیار سرد و یخبندان بارش به صورت برف	خزه و گل‌سنگ خرس قطبی گوزن شمالی
	جنگل‌های بارانی استوایی	گرم و بسیار مرطوب رطوبت ۸۰ درصد بارندگی سالانه ۲۵۰۰ میلی‌متر	بامبو میمون توکا
	بیابان	گرم و بسیار خشک بارندگی سالانه کمتر از ۵۰ میلی‌متر	بوته‌های خاردار گون خارپشت، شتر
	سوان	گرم و دارای دو فصل خشک و مرطوب	درختان باتوباب شیر گورخر

پس از انجام فعالیت‌ها که دانش‌آموزان به خوبی با ویژگی‌های زیست‌بوم‌ها آشنا شدند، فعالیت ۶ را اجرا کنید. این فعالیت یعنی انتخاب یک زیست‌بوم مورد علاقه، واجد نوعی بحث و فراهم کردن فضای اظهار نظر و واکنش شخصی نسبت به موضوع است. پاسخ‌ها متفاوت خواهند بود و ممکن است نظراتی که دانش‌آموزان ابراز می‌کنند، فضای کلاس را به وجد بیاورد. روی استدلال دانش‌آموزان، تکیه کنید.

به پایان ببرید

با مرور و جمع‌بندی تعریف زیست‌بوم، عوامل مؤثر در تنوع زیست‌بوم‌ها و مهم‌ترین ویژگی‌های برخی زیست‌بوم‌ها، درس را به پایان ببرید. به عنوان تکلیف پایانی خارج از کلاس، از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت ۷ را انجام دهند و به طور گروهی، یک برگه تبلیغاتی (بروشور) برای گردشگرانی که از یک زیست‌بوم بازدید می‌کنند، تهیه نمایند.

برای انجام این فعالیت مبتنی بر خلاقیت، یکی دو هفته به آنها فرصت بدهید. به بهترین بروشورها، جایزه بدهید و البته کار همه دانش‌آموزان را در کلاس یا راهروی مدرسه به نمایش عموم بگذارید.

کاربرگه شماره ۶ نیز به عنوان فعالیت انفرادی در منزل انجام می‌شود. دانش‌آموزان در انجام این کاربرگه باید به عبور از ۳ زیست‌بوم جنگل‌های استوایی، ساوان و بیابان یا صحرای بزرگ افریقا اشاره کنند. در جلسه بعد، از دانش‌آموزان بخواهید متنی را که نوشته‌اند در کلاس بخوانند. دانش‌آموزانی که خلاقیت و قدرت تخیل بیشتری دارند، در نامه خود به مشاهده گونه‌های جانوری و گیاهی هر زیست‌بوم اشاره می‌نمایند و موضوعاتی را مطرح خواهند نمود که موجب تهییج یا شگفتی مخاطبان می‌شود و طبیعتاً امتیاز بیشتری نیز می‌گیرند.

محورهای عمده ارزشیابی

تعریف زیست‌بوم و تشریح عوامل مؤثر در تنوع زیست‌بوم‌ها، معین کردن قلمرو و موقعیت جغرافیایی عمده‌ترین زیست‌بوم‌ها و معرفی ویژگی‌های مهم هر زیست‌بوم در قالب‌های مختلف، از مهم‌ترین محورهای ارزشیابی این درس است که از طریق انجام فعالیت‌ها و برگه‌ها و سیاهه بررسی و مشاهده فعالیت‌ها به طور مستمر و همچنین آزمون‌های کتبی و عملکردی، قابل سنجش است.

تنوع زیستی: یعنی گوناگونی حیات بر روی زمین که شامل تمام جانداران، گونه‌ها، جمعیت‌ها، تفاوت‌های ژنی و زیست‌بوم‌ها می‌شود. تاکنون حدود ۱/۵ میلیون گونه در جهان، نام‌گذاری و تعیین هویت شده‌اند. ژن‌ها، گونه‌ها و زیست‌بوم‌ها از یک طرف وابسته به یکدیگر و از طرف دیگر در تعامل با محیط‌زیست هستند. این سه، سه سطح از تنوع زیستی را در برمی‌گیرند. نابودی تنوع زیستی، پیامدهای خطرناکی برای زندگی بشر در حال و آینده به دنبال دارد.

تولید اولیه و ثانویه در اکوسیستم: تولید یعنی تبدیل انرژی نورانی به انرژی شیمیایی (فتوسنتز توسط گیاهان یا تولیدکنندگان اولیه) (توضیح نمودار صفحه ۳۲)

انرژی خورشیدی در سطح زمین به طور یکنواخت منتشر نمی‌شود. انرژی دریافتی، روزانه در مناطق نزدیک قطب حدود ۱۰۰ کالری در سانتی‌متر مربع است، اما در منطقه معتدله به ۴۰۰ کالری و نواحی استوایی به ۸۰۰ کالری در همین مقدار واحد سطح می‌رسد.

تولید اولیه ناخالص: مجموع یا کل مقدار مواد آلی که تولیدکننده‌ها (گیاهان) در نتیجه فتوسنتز تولید می‌کنند.

تولید اولیه خالص: گیاهان بخشی از موادی را که تولید می‌کنند، برای رفع نیازهای حیاتی خود مانند تنفس به مصرف می‌رسانند و این مقدار از تولید اولیه ناخالص کسر می‌شود و مقدار ماده آلی که باقی می‌ماند تولید اولیه خالص است.

Net Primary Production یا NPP

مقدار تولید اولیه را به روش‌های مختلف اندازه می‌گیرند. برای مثال با سوزاندن در کالری‌متر، انرژی انباشته شده آنها را اندازه می‌گیرند.

بیشترین میزان تولید خالص اولیه (NPP)، مربوط به جنگل‌های بارانی استوایی است.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر معلمان

- ۱ دکتر غلامرضا بخشی‌خانیکی و همکاران، تنوع‌زیستی، انتشارات دانشگاه پیام‌نور (فایل دانلود رایگان در وب)
- ۲ رضوانی، علی، آینده‌زیست‌بوم و زیست‌مندان، نشر علم کشاورزی ایران، ۱۳۹۴.
- ۳ خالدی، شهریار، جغرافیای زیستی، انتشارات دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۹۱.
- ۴ سازمان حفاظت محیط‌زیست و یونسف، تنوع‌زیستی، مجموعه دانستنی‌های زیست‌محیطی برای آموزشگران (۶)، ۱۳۸۲.
- ۵ سازمان حفاظت محیط‌زیست، دانلود کتاب‌های الکترونیک (کتاب‌های سبز): [/dop.ir/portal/home/](http://dop.ir/portal/home/)

معرفی منابع برای مطالعه و تحقیق دانش‌آموزان

- ۱ گیبونز، گیل، جنگل‌های بارانی استوایی، ترجمه‌هایده کروی، انتشارات فنی ایران (کتاب‌های سبز)
- ۲ جاونا، جان، سبزنگه داشتن زمین، ترجمه‌محمد رضا هراتی، انتشارات فنی ایران (کتاب‌های سبز)
- ۳ وود داگلاس، نیایش زمین، ترجمه‌هایده کروی، انتشارات فنی ایران (کتاب‌های سبز)
- ۴ لوئن، ناسی، مادر زمین، ترجمه‌فؤاد نظیری، انتشارات فنی ایران (کتاب‌های سبز)
- ۵ براون، مایکل، حماسه صلح سبز، ترجمه‌منیر شاخساری، انتشارات فنی ایران (کتاب‌های سبز)

زیست‌بوم‌ها در خطرند

انتظارات یادگیری

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با یادگیری این درس بتوانند:

- مهم‌ترین علل و عوامل تخریب زیست‌بوم‌ها را فهرست و بیان کنند.
- روی نقشه، قلمرو گونه‌های در معرض تهدید و خطر بیشتر را معین نمایند و علل آنها را بیان کنند.
- با توجه به مطالعه‌های موردی در زمینه تخریب پوشش گیاهی و تهدید زندگی جانوری، درباره دیدگاه‌های موافق و مخالف از جنبه‌های مختلف، بحث و گفت‌وگو کنند.
- درباره شگفتی‌ها یا تهدیدات یکی از گونه‌های گیاهی یا جانوری یا زیست‌بوم‌ها، تحقیق نمایند و نتایج آن را ارائه کنند.
- درباره حفاظت از زیست‌بوم‌ها، راهکارهایی پیشنهاد نمایند و اقداماتی نیز در زندگی روزانه انجام دهند.

مواد و وسایل مورد نیاز

تصاویر متعددی از گونه‌های گیاهی و جانوری در معرض خطر و تهدید در جهان، تصاویر و نقشه کتاب، در صورت امکان نمایش فیلم از یک گونه در معرض تهدید یا مناطق حفاظت شده.

آماده کنید

بهتر است تصاویر برخی از گونه‌های جالب در معرض خطر را که در کتاب صفحات ۳۶ و ۳۷ به چاپ رسیده است با ویدئو پروژکشن در کلاس نمایش دهید و درباره ویژگی‌های آنها، توضیح دهید. شایان ذکر است تصاویر این گونه‌ها و همچنین توضیحات مربوط به ویژگی‌های آنها به آسانی از طریق اینترنت قابل جست‌وجو و دانلود است. در صورتی که بتوانید فیلمی درباره زندگی این گونه‌ها نمایش دهید، جالب‌تر خواهد بود. به منظور برانگیختن و جلب توجه بیشتر دانش‌آموزان، به شگفتی‌های برخی از این گونه‌ها اشاره کنید. برای مثال کرگدن سفید بیش از دو تن وزن دارد و یا درختان بائوباب بیش از ۱۸ متر ارتفاع دارند و در تنه آنها می‌توان اتاقکی داشت یا قورباغه درختی چشم قرمز در طی روز خواب است و غشای طلایی رنگ روی چشمان او کشیده می‌شود.

■ شما می‌توانید از دانش‌آموزان داوطلب بخواهید که از قبل «فعالیت شماره ۳ به کار بیندیم» را انجام دهند و نتیجه را به عنوان آماده‌سازی در کلاس ارائه دهند. پس از نمایش، از دانش‌آموزان بخواهید درباره احساس و دیدگاهی که نسبت به، در معرض خطر بودن و یا نابودی گونه‌ها دارند، صحبت کنند.

آموزش دهید

تدریس را با کار بر روی نقشه صفحات ۳۶ و ۳۷ ادامه دهید. این نقشه بر مبنای آمار و اطلاعات «فهرست قرمز» که اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت (IUCN) تهیه می‌کند، ترسیم و ساده‌سازی شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود بر طبق راهنمای نقشه، تعداد گونه‌های در معرض خطر در چهار طبقه، تقسیم‌بندی شده‌اند. رنگ سبز کم‌رنگ و پررنگ نشانگر نواحی ای است که بیشترین گونه‌های در معرض تهدید را دارا است و رنگ زرد نمایانگر نواحی ای است که تعداد گونه‌های در معرض تهدید آنها کمتر از ۵۰ گونه است. توجه کنید که تصاویر ارائه شده در اطراف نقشه، تصاویر انتخابی است و سعی شده از هر منطقه یک گونه جالب در معرض تهدید معرفی شود و گرنه بدیهی است تعداد گونه‌ها بسیار زیاد است و قابل ارائه در یک صفحه نیست.

نکته

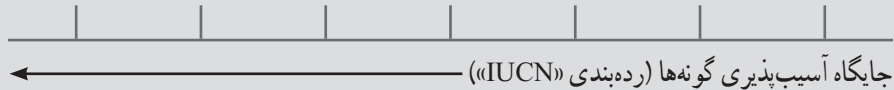
گونه در معرض خطر: گونه‌ای جانوری یا گیاهی است که به دلیل تعداد کم یا تهدیدات ناشی از تغییر محیطی و یا اکولوژیکی در معرض خطر انقراض قرار دارد (برای مثال لاله واژگون یا یوزپلنگ ایرانی در ایران). درست است که انقراض بخشی از چرخه طبیعی به شمار می‌رود، ولی انسان به انقراض گونه‌ها سرعت بخشیده است و گونه‌های در معرض خطر را افزایش می‌دهد.

گونه در معرض تهدید: گونه‌های جانوری و گیاهی که تهدید می‌شوند و در آینده نزدیک در معرض خطر قرار می‌گیرند.

گونه آسیب‌پذیر: یک مرحله پایین‌تر از در معرض خطر و بالاتر از در معرض تهدید قرار دارد. این گونه اگر وضعیت بررسی و عوامل تهدیدکننده آن بهبود نیابند، در آینده در معرض خطر خواهد بود. گونه در معرض انقراض: بالاترین میزان خطر در فهرست قرمز (IUCN) است و به این معنا است که جمعیت این گونه، کاهش یافته است و یا در طی سه نسل آینده به زیر ۸۰٪ جمعیت کنونی آن برسد (مثال: یوزپلنگ آسیایی، گرگ سرخ، فیل ماهی).

انقراض: گونه منقرض شده یعنی واپسین عضو یک گونه، از بین رفته است و دیگر آن گونه نمی‌تواند با تولید مثل به زندگی خود ادامه دهد (مانند ببر مازندران) و امکان بقای آن از بین می‌رود.

اطلاعات کافی کمترین نگرانی در معرض تهدید آسیب‌پذیر در معرض خطر در معرض انقراض منقرض شده

از دانش‌آموزان بخواهید به طور گروهی، فعالیت‌های نقشه‌خوانی صفحه ۳۷ را انجام دهند.

۱ الف) پاسخ‌ها متفاوت است؛ برای مثال ایالات متحده آمریکا، استرالیا.

ب) پاسخ‌ها متفاوت است؛ برای مثال لیبی و الجزایر.

۲ علت اینکه در جنوب شرقی آسیا و استرالیا یا امریکای جنوبی میزان رنگ سبز پررنگ بیشتر است، این است که در این نواحی به دلیل آب‌وهوای گرم و مرطوب، میزان تنوع پوشش گیاهی و جنگل‌های انبوه بیشتر و به تناسب، تعداد و انواع جانوران نیز بیشتر است، اما در کانادا یا اروپای شمالی به دلیل سرد بودن هوا و یخبندان‌ها، اصولاً میزان و تنوع پوشش گیاهی و جانوری نیز کمتر است. به همین دلیل نسبت تعداد گونه‌های در معرض خطر به کل گونه‌ها در دو ناحیه نیز تفاوت می‌کند.

۳ زیرا اصولاً در صحرای افریقا با نداشتن آب، خشکی و گرمای طاقت‌فرسا، تعداد و حجم و تنوع گونه‌های گیاهی و جانوری بسیار کم است و به همان نسبت، تعداد گونه‌های در معرض خطر آن نیز کاهش می‌یابد.

■ در مرحله بعد از دانش‌آموزان بخواهید فکر کنند و علل و عواملی را که موجب تخریب زیستگاه‌ها می‌شوند، بیان کنند. همه پاسخ‌ها را روی تابلو بنویسید. سپس آنها را در چند مقوله شبیه به آنچه در کتاب درج شده، دسته‌بندی کنید.

■ به دانش‌آموزان بگویند اکنون که با علل و عوامل تخریب زیست‌بوم‌ها و از بین رفتن گونه‌های گیاهی و جانوری آشنا شده‌اند، به طور موردی یک نمونه تخریب جنگل و یک نمونه شکار حیوانات به منظور تجارت را بررسی نمایند و سپس وارد بحث و گفت‌وگو شوند.

شما می‌توانید از دانش‌آموزان بخواهید به طور گروهی مطالعه موردی (۱) و سپس مطالعه موردی (۲) را بخوانند و حول فعالیت‌های شماره ۴، ۵ و ۶، گفت‌وگو کنند.

اصول روش بحث و گفت‌وگو را رعایت کنید و اجازه بدهید همه دانش‌آموزان در بحث شرکت کنند. به ویژه درباره بهره‌برداری جنگل‌های آمازون، دو دیدگاه موافق و مخالف وجود دارد. بگذارید هم افراد موافق و هم مخالف، نظر خود را بیان کنند. در مقابل ابراز نظرات و دیدگاه‌ها، واکنش نشان دهید و آرام‌آرام به طور منطقی و مستدل، پاسخ‌ها را به سمت لزوم حفاظت از زیست‌بوم‌ها هدایت کنید. در مطالعه موردی (۲)، تصاویر و متن با هدف برانگیختن احساسات دانش‌آموزان نسبت به موجودات زنده و واکنش نسبت به کشتن آنها درج شده است تا بچه‌ها بهره‌برداری نادرست از جانوران در زمینه تجملات و مصرف‌گرایی و آنچه انسان‌ها واقعاً به آن نیاز ندارند را دریابند و تقبیح کنند. در فعالیت ۵، دانش‌آموزان جدولی با دو ستون ترسیم نمایند. آنها می‌توانند عیناً موارد را از متن صفحات ۳۸ و ۳۹ استخراج کنند.

جنگل‌های آمازون

فواید و اهمیت‌ها	علل تخریب
<ul style="list-style-type: none"> ■ دارا بودن $\frac{3}{4}$ تنوع زیستی جهان ■ ریه‌های زمین، تأمین اکسیژن و رطوبت مورد نیاز زمین، قابلیت جذب دی‌اکسیدکربن حاصل از سوخت‌های فسیلی ■ محصولات غذایی، درختان میوه ■ استفاده‌های دارویی و آرایشی ■ استفاده‌های صنعتی مانند کائوچو و پلاستیک 	<ul style="list-style-type: none"> ■ قطع درختان برای تولید الوار ■ سوزاندن جنگل‌ها به منظور کشاورزی و دامداری ■ از بین بردن جنگل‌ها برای احداث جاده و بزرگراه ■ تخریب جنگل‌ها برای استخراج معدن

■ در فرایند بحث و گفت‌وگو به منظور جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از درس، از دانش‌آموزان بخواهید راهکارهای پیشنهادی خود را مطرح کنند. آنها را روی تابلو بنویسید و با آنچه در محتوای صفحه ۴۱ درج شده است، کامل کنید. در این زمینه، اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت (IUCN) را به دانش‌آموزان معرفی کنید.

به پایان ببرید

نکات کلیدی درس به ویژه علل تخریب زیست‌گاه‌ها و انهدام گونه‌های گیاهی و جانوری و راهکارهای حفاظت از آنها را خلاصه و مرور کنید.

به منظور فعالیت پایانی و خارج از کلاس از دانش‌آموزان بخواهید به طور داوطلبانه یکی از فعالیت‌های شماره ۱، ۲ و ۳ «به کار بیندیم» (صفحه ۴۲) را انتخاب کنند و آن را انجام دهند (البته فعالیت ۳ در بخش آماده‌سازی دانش‌آموزان برای این درس نیز قابل ارائه است). برانجام فعالیت (۱) تأکید کنید. برای پیگیری رفتار و اینکه دانش‌آموزان پیشنهادهای خود را در زندگی روزانه به کار می‌بندند از فرم ارزشیابی از خود و ارزشیابی از طریق والدین کمک بگیرید.

نتایج فعالیت‌ها را در کلاس یا راهروی مدرسه به نمایش بگذارید.

محورهای عمده ارزشیابی

بیان علل و عوامل تخریب زیست‌بوم‌ها، معین کردن نواحی مهم دارای گونه‌های در معرض تهدید روی نقشه، کاوشگری درباره شگفتی‌ها یا تهدیدات یکی از گونه‌های گیاهی یا جانوری، بحث و گفت‌وگو درباره لزوم و پیامدهای حفاظت از زیست‌بوم‌ها، ارائه راهکارهای پیشنهادی و انجام اقدامات عملی در زندگی روزمره در حیطه محیط‌زیست، از مهم‌ترین محورهای ارزشیابی این درس است که عمدتاً از طریق ارزشیابی مستمر و سیاهه بررسی فعالیت‌ها و همچنین آزمون‌های کتبی و عملکردی قابل سنجش است.

ملاحظات و دانستنی‌های معلم

■ تحقق اهداف نگرشی و ارزشی این درس را بیشتر مد نظر قرار دهید و سعی کنید در دانش‌آموزان حساسیت و دغدغه‌های حفاظت از محیط‌زیست را عمیق‌تر نمایید و آنها را به اقدامات عملی در این زمینه، رهنمون سازید.

■ معرفی برخی گونه‌هایی که تصویر آنها در صفحات ۳۶ و ۳۷ کتاب درج شده است :
قورباغه درختی چشم قرمز : در جنگل‌های بارانی امریکای مرکزی یافت می‌شود و در جنگل‌های استوایی زندگی می‌کند، از قورباغه‌های درختی است و از نظر فعالیت، «شب‌زی» محسوب می‌شود. در طی روز و زمانی که قورباغه خواب است، غشایی طلایی‌رنگ روی چشمان حیوان، کشیده می‌شود. قورباغه با گول زدن شکارچی به کمک چشمان سرخ‌رنگ و دستان زردرنگ، باعث نجات جان خود می‌شود. این قورباغه، غیرسمی است.

خرس پاندا : نوعی خرس است که در نواحی مرکزی و جنوب‌غربی چین زندگی می‌کند و به واسطه لکه‌های سیاه روی گوش و دور چشم و بدش، به راحتی قابل شناسایی است. امروزه تعداد کمی از آنها در کوهستان‌های چین زندگی می‌کنند و نسل این جانور به شدت در معرض تهدید است. علاوه بر اژدها، تصویر خرس پاندای بزرگ نیز به یک علامت و مشخصه برای چین تبدیل شده است و تصویر آن، روی سکه‌ها و تمبرهای این کشور دیده می‌شود. خرس پاندا یک حیوان اهلی و آموزش‌پذیر است. درختان بائوباب : «آدامونیا» یا بائوباب، هشت گونه شناخته شده دارد که شش گونه آن در ماداگاسکار و دو گونه در عربستان و یکی هم در استرالیا رشد می‌کند. بلندی آن به بیش از ۱۸ متر می‌رسد. تنه بلند و بشکه مانند آن قهوه‌ای رنگ است و قطر آن به ۹ تا ۱۲ متر می‌رسد. این درخت، تنه‌ای اسفنجی دارد و آب را در خود ذخیره و در فصل تابستان از آن استفاده می‌کند. میوه‌های این درخت، خوردنی است. به آن لقب پادشاه درختان داده‌اند. گاهی بومیان، تنه این درختان را خالی می‌کنند و از آن به عنوان انبار بذر یا محل ذخیره آب، استفاده می‌نمایند.

کرگدن سفید : بزرگ‌ترین کرگدن دنیا است که ۱/۹ متر ارتفاع، ۳/۲ متر طول و بیش از ۲۰۰۰ کیلوگرم وزن دارد. از این کرگدن و کرگدن سفید شمالی فقط چند نمونه در جهان باقی مانده است که در مناطق خاص حفاظت می‌شوند. گروهی از دانشمندان به فکر افتاده‌اند که با استفاده از فناوری سلول‌های بنیادی و لقاح مصنوعی، از انقراض نسل این جانور، جلوگیری کنند. یکی از این کرگدن‌ها در باغ وحش سان‌دیگو آمریکا محافظت می‌شد که سال گذشته، جان خود را از دست داد.

رافلزیا : یک گونه انگلی است که عرض آن حدود ۱ متر و وزن آن حدود ۷ کیلوگرم است و در میان گل‌ها از جنبه بزرگی، بی‌نظیر است. البته این گل، بوی متعفن‌ی از خود ساطع می‌کند که موجب جذب حشرات می‌شود و به گرده‌افشانی گل، کمک می‌کند. رافلزیا کمیاب‌ترین گل جهان است که در مناطق گرمسیری اندونزی می‌روید و فاقد برگ و ریشه و ساقه است. این گل، آب و مواد غذایی‌اش را از طریق مجاورت انگلی با گیاهان دیگر به دست می‌آورد.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر معلمان

- ۱ لاری گانیک، آلیس آتواتر، محیط‌زیست به روایت کاریکاتور (۱) و (۲)، ترجمه احمد کسایی پور، انتشارات فنی ایران، کتاب‌های سبز.
- ۲ انجمن بوم‌پژوهان، راهنمای محیط‌بان (۱۳)، انتشارات برگ زیتون.
- ۳ پایگاه اینترنتی (IUCN)؛ <http://www.iucn.org> اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت، فهرست قرمز (Red List).

معرفی منابع برای مطالعه و تحقیق دانش آموزان

- ۱ بوتولوتی، دان، نجات پاندا، ترجمه لیلا شمس‌زاده امیری، انتشارات فنی ایران، کتاب‌های سبز.
- ۲ راسل، رابرتز، گونه‌های در خطر، ترجمه نیلوفر مهدیان، انتشارات فنی ایران، کتاب‌های سبز.
- ۳ دالگلیش، شارون، نجات حیات وحش، ترجمه نیلوفر مهدیان، انتشارات فنی ایران، کتاب‌های سبز.
- ۴ مورگان، سالی، نجات جنگل‌های بارانی، ترجمه لیلا شمس‌زاده امیری، انتشارات فنی ایران، کتاب‌های سبز.
- ۵ لاری گانیک، آلیس آتواتر، محیط‌زیست به روایت کاریکاتور (۱) و (۲)، ترجمه احمد کسایی پور، انتشارات فنی ایران، کتاب‌های سبز.
- ۶ مورگان، سالی، جانوران در خطر نابودی، انتشارات فنی ایران، کتاب‌های سبز.

شبکه مفهومی فصل چهارم

ساکنان سیاره زمین

مفاهیم کلیدی	حوزه‌های موضوعی
پراکندگی مکانی و پراکندگی رابطه انسان و محیط	مکان و فضا
پراکندگی جمعیت جهان، پراکندگی کشورها بر روی نقشه از نظر شاخص توسعه انسانی نقشه توزیع درآمد سرانه کشورها علل و عوامل مربوط به توزیع جمعیت	
حقوق و قوانین مسئولیت‌ها و تکالیف	نظام اجتماعی
حق برخورداری از سواد، امید به زندگی و رفاه و بهداشت حساس بودن نسبت به بالا رفتن شاخص توسعه انسانی در جامعه و مؤلفه‌های آن	
منابع و فعالیت‌های اقتصادی	منابع و فعالیت‌های اقتصادی
میزان درآمد و تولید ناخالص داخلی کشور یا شاخص‌های توسعه انسانی	
علت‌ها و معلول‌ها	زمان، تداوم و تغییر
علل و عوامل نابرابری در جهان (عوامل داخلی و خارجی)	
حق طلبی و مسئولیت‌پذیری عدالت‌جویی	ارزش‌ها و اخلاق
تمایل به برقراری عدالت و رفع ستم و تبعیض در جهان و حمایت از مستضعفان و مظلومان و احساس مسئولیت نسبت به انسان‌ها	
بررسی و کاوش، برقراری ارتباط، خلاقیت، مشارکت واکنش شخصی و اظهار نظر	مهارت‌های کاوشگری

جمعیت جهان

درس
هفتم

انتظارات یادگیری

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با یادگیری این درس بتوانند :
 - علل افزایش جمعیت جهان در دو قرن اخیر را بیان کنند.
 - میزان رشد جمعیت کشورهای جهان را روی نقشه، مقایسه کنند.
 - مشکلاتی را که جوامع با رشد جمعیت منفی با آن روبه‌رو می‌شوند و راهکارهای مقابله با آن را بیان کنند.
 - علل و عوامل توزیع نامساوی جمعیت بر روی کره زمین را تجزیه و تحلیل کنند.
 - مهاجرت را تعریف نمایند و انواع آن را با ذکر مثال توضیح دهند.
 - مشکلات ناشی از رشد بی‌رویه جمعیت کلان شهرها را بیان کنند.
 - یک تحقیق مبتنی بر پرس‌وجو درباره وضعیت مهاجرت ساکنان منطقه امن را انجام دهند و اطلاعات آن را در جدولی گردآوری کنند.

مواد و وسایل مورد نیاز

نقشه‌های کتاب، پوستری که بر روی آن عوامل جاذبه و دافعه مهاجرت نمایش داده شود، جدول جمعیت کلان‌شهرهای جهان، در صورت امکان تصاویری از انواع مهاجرت‌ها.

آماده کنید

نمودار جمعیت جهان در صفحه ۴۴ کتاب را با دانش‌آموزان بررسی کنید. شما ممکن است این نمودار را از طریق ویدئو پروژکشن نمایش دهید یا روی مقوایی بزرگ، ترسیم نمایید و روی تابلو بچسبانید. توجه دانش‌آموزان را به ثابت بودن میزان جمعیت از سال ۱۰۵۰ تا حدود ۱۸۰۰ میلادی جلب کنید و از آنها بپرسید چرا این خط قرمز برای چند قرن ثابت بوده و ناگهان به سمت بالا صعود کرده است؟ پاسخ‌ها را روی تخته بنویسید. با این طرح مسئله، انگیزه یادگیری در بحث جمعیت جهان را به وجود بیاورید.

آموزش دهید

با استفاده از پاسخ‌های دانش‌آموزان، عوامل مؤثر بر رشد جمعیت جهان در دو بیست سال گذشته را جمع‌بندی کنید. البته آنها در پایه هفتم با مفهوم رشد جمعیت و نقش دو عامل مولید و مرگ و میر در آن، آشنا شده‌اند. اطلاعات آنها را کامل نمایید و فرمول رشد جمعیت را روی تابلو بنویسید.

در صورتی که دانش‌آموزان، مستعد و علاقه‌مند باشند می‌توانید با ارائه ارقام مختلف تولد و مرگ و میر مندرج در جدول محاسبه رشد طبیعی جمعیت در صفحه ۴۵، از آنها بخواهید چند مسئله را حل کنند و رشد طبیعی جمعیت را در چند ناحیه فرضی، محاسبه کنند.

در مرحله بعد توجه دانش‌آموزان را به نقشه صفحه ۴۵ و راهنمای آن جلب کنید و بپرسید این راهنما، طیف رشد جمعیت را بین چه اعدادی نشان می‌دهد؟ (از کمتر از صفر تا بیشتر از ۴) سپس نتیجه بگیرید که رشد جمعیت در همه نواحی و کشورهای جهان، یکسان نیست. بعد، از آنها بخواهید با توجه به نقشه، چند کشور با رشد بالایی جمعیت و چند کشور دارای رشد منفی جمعیت را نام ببرند و همچنین رشد جمعیت ایران را با کشورهای همسایه مقایسه کنند. در این مقایسه، رشد جمعیت کشور ایران با ترکمنستان، آذربایجان و ترکیه مشابه است، اما سایر کشورهای همسایه ایران، رشد جمعیت بیشتری نسبت به ایران دارند.

فضای بحث و گفت‌وگو به وجود بیاورید و درباره مزایای رشد جمعیت، نگرانی برخی کشورها از کاهش رشد جمعیت و رشد منفی و همچنین برنامه‌ها و سیاست‌های جمعیتی که برخی کشورها برای تشویق به فرزندآوری در پیش می‌گیرند، گفت‌وگو نمایید و اجازه بدهید دانش‌آموزان اظهار نظر کنند.

توزیع یا پراکندگی نامساوی جمعیت در جهان را نیز مانند بخش قبلی با استفاده از نقشه و راهنمای آن توضیح دهید. شما می‌توانید جدولی بر روی تابلوی کلاس رسم نمایید و با استفاده از روش پرسش و پاسخ، عوامل طبیعی و انسانی را که موجب جذب و دفع جمعیت از یک ناحیه می‌شوند، از دانش‌آموزان بپرسید و جدول را با همکاری آنها کامل کنید.

مثال

فعالیت‌های ۱ را در کلاس انجام دهید و فعالیت ۲ را به عنوان کار تحقیقی به دانش‌آموزان بسپارید.

عوامل طبیعی	عوامل انسانی
عوامل جاذبه: نواحی با آب‌وهوای معتدل و باران کافی عوامل دافعه: نواحی خشک و بیابانی	عوامل جاذبه: شهرهای بزرگ عوامل دافعه: نواحی درگیر جنگ

پاسخ فعالیت ۱

- بنگلادش (تراکم زیاد، آب‌وهوای موسمی، باران‌های فراوان و دلتای حاصلخیز بنگال)
- ژاپن (تراکم زیاد، رشد صنعت و شهرنشینی)
- لیبی و چاد (تراکم کم یا پایین، صحرای بزرگ افریقا، کمبود آب و خاک حاصلخیز)
- سبیری (تراکم کم یا پایین، سرما و یخبندان که مانع کشاورزی و فعالیت‌های انسانی می‌شود)
- آلمان (تراکم زیاد، رشد صنعت و شهرنشینی، آب‌وهوای معتدل)
- استرالیا (تراکم کم، وجود بیابان بزرگ در آن، دور بودن از سایر قاره‌ها، نسبت کم مهاجران به وسعت سرزمین، ...)
- کانادا (تراکم کم یا پایین، به دلیل اینکه بخش‌های وسیعی از آن سرد و یخبندان است)

پاسخ فعالیت ۲

بر طبق آمار ۲۰۱۴ میلادی به ترتیب عبارت‌اند از:

- ۱ چین ۲ هند ۳ ایالات متحده آمریکا ۴ اندونزی ۵ برزیل
۶ پاکستان ۷ نیجریه ۸ بنگلادش ۹ روسیه ۱۰ ژاپن

(در صورتی که دانش‌آموزان بر طبق آمارهای دو یا سه سال قبل، رتبه جمعیتی کشورها را بیان نمودند، پاسخ آنها را بپذیرید). هدف از انجام این فعالیت، توجه به بیشترین ارقام جمعیتی جهان (رکوردها) است. برای آموزش جابه‌جایی جمعیت یا مهاجرت، پیشنهاد می‌شود ابتدا از دانش‌آموزان بخواهید به طور گروهی فعالیت شماره ۵ صفحه ۴۸ را انجام دهند. جدولی ترسیم کنند و در کلاس یا مدرسه حدود ۳۰ یا ۴۰ نفر را انتخاب نمایند و از آنها بپرسند آیا خود یا خانواده‌شان قبلاً ساکن شهر یا روستای دیگری بوده‌اند و اکنون به این ناحیه مهاجرت کرده‌اند یا نه؟

از آنها بخواهید اطلاعات را استخراج کنند. یعنی تعداد مهاجران را در نمونه خود محاسبه کنند و اینکه مهاجران عمدتاً از کدام نواحی آمده‌اند و دلیل آنها برای مهاجرت چه بوده است. البته این فعالیت که یک تحقیق میدانی است، در نواحی مهاجرپذیر بیشتر جواب می‌دهد.

■ در زمینه بحث افزایش شهرنشینی در جهان، در صورتی که می‌توانید تصاویری از جنبه‌های مختلف زندگی در شهرهای بزرگ جهان را از اینترنت دانلود کنید و نمایش دهید. برای مثال برج‌های سر به فلک کشیده در شهرهایی چون سئول، نیویورک، کوالالمپور، هنگ‌کنگ، توکیو و ...، بزرگراه‌ها، فرودگاه‌ها و فروشگاه‌های چندطبقه و ... همچنین جنبه‌های منفی رشد سریع شهرنشینی در شهرهای بزرگ کشورهای کمتر توسعه‌یافته مانند زاغه‌نشینی، ترافیک، آلودگی هوا و ... را مورد بحث قرار دهید. شما می‌توانید مثال‌هایی از رشد و توسعه مادرشهرها در ایران مانند تهران و مشهد، بیاورید.

در مورد فعالیت‌های ۴ و ۶ صفحه ۴۸ نیز توجه کنید که پاسخ فعالیت شماره ۴ تقریباً مشابه همان موارد جدول جاذبه و دافعه جمعیت است. فعالیت شماره ۶ نیز نظرخواهی است. دانش‌آموزان ممکن است به مواردی مانند لزوم پرداخت هزینه‌هایی برای غذا و مسکن و ... مهاجران یا محدود شدن فرصت‌های شغلی برای ساکنان کشورهای مقصد و نظایر آن اشاره کنند.

به پایان ببرید

نکات مهم درس را خلاصه، مرور و جمع‌بندی کنید. سپس از دانش‌آموزان بخواهید به عنوان فعالیت پایانی و تکلیف منزل، فعالیت شماره ۲ به کار ببندیم صفحه ۵۶ را انجام دهند و پیشنهادات خود را درباره جلوگیری از مهاجرت از روستا به شهر به کلاس بیاورند و در جلسه بعد بخوانند. همچنین دانش‌آموزان داوطلب از طریق جست‌وجو در اخبار، مطلبی درباره مهاجرت‌های بین‌المللی که در زمان حاضر انجام می‌شود (برای مثال مهاجرت از کشورهای که درگیر جنگ هستند)، تهیه کنند و به کلاس بیاورند.

محورهای عمده ارزشیابی

مطابق با انتظارات یادگیری، بیان علل و عوامل افزایش جمعیت جهان، نقشه‌خوانی و مقایسه جمعیت کشورها و یا پراکندگی جمعیت جهان، بحث و گفت‌وگو درباره پیامدهای رشد منفی جمعیت و مشکلات ناشی از رشد بی‌رویه کلان‌شهرها و انجام فعالیت‌های کلاسی از محورهای عمده ارزشیابی این درس است که از طریق ارزشیابی مستمر و بازمیانه فعالیت‌ها و همچنین آزمون‌های کتبی و شفاهی قابل سنجش است.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر معلمان

- ۱ مبانی جغرافیای جمعیت، مسعود مهدوی، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۹.
- ۲ اصول و مبانی جغرافیای جمعیت، جان کلارک، ترجمه مسعود مهدوی، نشر قومس، ۱۳۹۱.

جهان نابرابر

درس
هشتم

انتظارات یادگیری

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با یادگیری این درس بتوانند :
 - شاخص‌های توسعه انسانی را نام ببرند و توضیح دهند.
 - با استفاده از نقشه و نمودار، میزان توسعه انسانی کشورها یا شاخص‌های توسعه آنها را با یکدیگر مقایسه کنند.
 - درباره پیامدهای اقتصاد مبتنی بر صدور نفت، بحث و گفت‌وگو کنند.
 - علل و عوامل نابرابری در جهان را فهرست نمایند و درباره آنها گفت‌وگو و اظهار نظر کنند.
 - درباره افزایش شاخص توسعه انسانی در کشور، پیشنهادهایی ارائه کنند.
 - نسبت به موضوع نابرابری و بی‌عدالتی در جهان، حساسیت نشان دهند.

مواد و وسایل مورد نیاز

نقشه‌ها و نمودارهای کتاب، در صورت امکان نمایش تصاویری از وضعیت آموزش و بهداشت، و درآمد در کشورهای با توسعه انسانی بالا و پایین، بریده روزنامه‌ها درباره وضعیت فقر و استانداردهای پایین زندگی در برخی کشورها.

آماده کنید

بهتر است درس را با نمایش فیلم یا تصاویری از وضعیت آموزش، بهداشت و درآمد در کشورهای ثروتمند و برخوردار و کشورهای فقیر، آغاز کنید. شما همچنین می‌توانید بریده‌هایی از روزنامه‌ها درباره وضعیت فقر و استانداردهای پایین زندگی در برخی کشورها مانند کودکان بازمانده از تحصیل در افغانستان، بیماری‌های واگیردار در بنگلادش، وضعیت غذا در برخی کشورهای افریقایی و نظایر آن تهیه کنید و آنها را به کلاس ببرید.

از دانش‌آموزان بخواهید احساس و نظر خود را درباره جنبه‌های مختلف آنچه مشاهده می‌کنند، بیان نمایند و به این ترتیب، در آنها حساسیت به موضوع را پدید بیاورید. عبارت «جهان نابرابر» را روی تابلو بنویسید.

آموزش دهید

درباره ملاک‌های توسعه و اختلاف صاحب‌نظران بر سر سنجش ملاک‌های توسعه، توضیح دهید. سپس عبارت «شاخص توسعه انسانی» و مؤلفه‌های اصلی آن یعنی «درآمد و رفاه»، «امید به زندگی» و «سواد آموزشی» را روی تابلو بنویسید.

دانش‌آموزان را به چند گروه تقسیم کنید و از هر گروه بخواهید یکی از سه عامل را انتخاب کنند یعنی موارد الف، ب و پ در صفحه‌های ۵۲ تا ۵۴ کتاب درسی.

هر گروه باید یکی از این عوامل را مطالعه نمایند و با یکدیگر بحث و گفت‌وگو کنند. سپس از نماینده هر گروه بخواهید آن عامل را برای سایر افراد کلاس توضیح دهد و شما نیز توضیحات او را کامل کنید.

الف) میزان درآمد و رفاه، مفهوم فقر مطلق، تولید ناخالص داخلی و درآمد سرانه را توضیح دهید. از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به جداول میزان تولید ناخالص داخلی و نقشه توزیع درآمد سرانه در صفحه ۵۳، وضعیت کشورها را با یکدیگر مقایسه کنند.

توجه کنید هیچ یک از این مفاهیم یا فعالیت‌ها در ارزشیابی کتبی بایانی مدنظر قرار نمی‌گیرد و مشاهده ارقام جدول، یا توضیح درآمد سرانه و نظایر آن، فقط به منظور کمک به درک بهتر موضوع نابرابری درآمد در کتاب گنجانده شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود دانش‌آموزان از این جداول و نقشه‌ها برای پاسخ‌گویی به سؤالات و انجام فعالیت استفاده می‌کنند.

پاسخ فعالیت ۳

الف) برای مثال، امریکا و ژاپن، ثروتمند هستند، برزیل و روسیه در آمد متوسط دارند و اتیوپی و پاکستان از کشورهای فقیر محسوب می شوند.

نکته

بین رتبه کشورهای در جدول بر مبنای تولید ناخالص داخلی با نقشه کشورهای مبنی بر درآمد سرانه، اختلافی مشاهده می شود که این اختلاف مربوط به توزیع تولید ناخالص داخلی بر تعداد جمعیت یک کشور است و لذا هرچه جمعیت، بیشتر باشد، رقم درآمد سرانه پایین تر می آید. به همین دلیل، در جدول چین در ردیف دوم و هند در ردیف دهم تولید ناخالص داخلی قرار دارند؛ اما بر روی نقشه این دو کشور در ردیف کشورهای با درآمد سرانه بالا محسوب نمی شوند؛ زیرا بسیار پر جمعیت هستند.

ب) در جدول، ارقام میزان تولید ناخالص داخلی کشورها از ۹ رقمی (ایالات متحده امریکا) به ۳ رقمی (گینه بیسائو) کاهش می یابد، یعنی به ترتیب ۷ رقمی، ۶ رقمی، ۵ رقمی، ۴ رقمی و الی آخر.

۴ کشورهایی که اقتصاد آنها مبتنی بر فروش نفت است با نوسانات در بازارهای جهانی و کاهش قیمت نفت یا رقابت کشورها و مسائل سیاسی، تحریم ها و غیره برای تأمین درآمد کشور خود دچار مشکل می شوند و کاهش قیمت نفت بر زندگی مردم تأثیر زیادی می گذارد. این کشورها باید به صادرکننده کالا تبدیل شوند و به اقتصاد مبتنی بر صادرات کالا و فروش مواد حاصل از نفت خام و محصولات پتروشیمی روی بیاورند.

از دانش آموزان بخواهید بحث امید به زندگی یا متوسط طول عمر و سواد و آموزش را با توجه به جداول صفحه ۵۵ مطالعه و مقایسه کنند.

■ پس از آنکه دانش آموزان به خوبی این سه شاخص را تحصیل و درک نمودند، آنگاه توضیح دهید که سازمان ملل متحد با استفاده از محاسبات ریاضی، ریزفاکتورهای هر یک از این سه شاخص را با یکدیگر ترکیب می کند و شاخص توسعه انسانی را به دست می آورد. ضریب این شاخص هر چه به عدد ۱ نزدیک تر باشد، به معنای کامل تر بودن و بالاتر بودن توسعه انسانی یک کشور است.

دانش آموزان را به نقشه و نمودار صفحه ۵۱ کتاب ارجاع دهید و از آنها بخواهید چهار گروه توسعه انسانی را مشاهده و همچنین ایران و کشورهای همسایه را براساس این شاخص مقایسه کنند.

پاسخ فعالیت ۱

- گروه توسعه انسانی خیلی بالا : کانادا، آلمان، نروژ
- گروه توسعه انسانی بالا : ایران، عربستان، روسیه
- گروه توسعه انسانی متوسط : چین، هند، مصر
- گروه توسعه انسانی پایین : افغانستان، سودان، کنگو

پاسخ فعالیت ۲

نمودار الف نشان می دهد که شاخص توسعه انسانی در ایران همواره در حال صعود بوده است (به ویژه عامل فراگیر آموزش و پرورش و باسوادی و ارتقای بهداشت در آن نقش داشته است). نقشه ب، نشان می دهد که ایران از نظر شاخص توسعه انسانی، مانند ترکیه، جمهوری آذربایجان و ارمنستان، شاخص توسعه انسانی بالایی دارد. شاخص بقیه همسایگان ایران در این زمینه، متوسط یا پایین است.

■ در آخرین مرحله از این بخش «علل و عوامل» نابرابری در جهان را مورد بحث قرار دهید. بهتر است ابتدا از دانش آموزان بخواهید بدون نگاه کردن به کتاب، علل نابرابری را بیان کنند. نظرات آنها را روی تابلو بنویسید. سپس به منظور جمع بندی و تکمیل نظرات آنها، علل را به دو گروه عوامل داخلی و عوامل خارجی، دسته بندی کنید.

به منظور تعمیق بیشتر موضوع، فعالیت های ۵، ۶ و ۷ صفحه ۵۵ کتاب را در کلاس اجرا کنید. هر سه این فعالیت ها می توانند موضوع بحث و گفت و گو قرار بگیرند. پاسخ این سؤالات، واگرا است و دانش آموزان بر مبنای احساس و تفکر خود واکنش نشان می دهند و اظهار نظر می کنند.

به پایان بپردازید

نکات کلیدی و مهم درس را خلاصه و مرور کنید. به عنوان تکلیف پایانی و منزل، از دانش آموزان بخواهید به طور داوطلبانه یکی از دو فعالیت ۱ یا ۳ بخش به کار ببندیم صفحه ۵۶ را انجام دهند و نتایج را در کلاس، ارائه کنند. دانش آموزانی که ذوق و خلاقیت هنری و ادبی دارند به طراحی پوستر و نوشتن پیام می پردازند. دانش آموزانی که از قوه ابداع و استدلال بهتر برخوردارند، پیشنهادهایی برای بالا بردن شاخص توسعه انسانی ارائه کنند.

محورهای عمده ارزشیابی

بیان شاخص‌های توسعه انسانی و توضیح آنها و مقایسه کشورها از نظر عوامل دخیل در توسعه انسانی با استفاده از اطلاعات نقشه، نمودار، جدول و ...، گفت‌وگو و اظهار نظر درباره علل و عوامل نابرابری در جهان از محورهای عمده ارزشیابی این درس است که عمدتاً از طریق ارزشیابی مستمر و با اولویت انجام فعالیت‌ها در کلاس و ارزیابی آنها با سیاه‌های ارزیابی پس از آزمون‌های کتبی مورد سنجش قرار می‌گیرد.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر معلمان

- ۱ توسعه اقتصادی و توسعه انسانی، دکتر علی قنبری، نشر کتاب فردا، ۱۳۹۱.
- ۲ توسعه انسانی، دیدگاه و راهبرد، کیث گرین، تری مک کنلی، ترجمه غلامرضا خواجه‌پور، نشر تهران، ۱۳۷۷.
- ۳ تحلیلی بر شاخص توسعه انسانی در ایران از ابتدای انقلاب تا سال ۱۳۹۱، عاطفه مشایخی، کامران باقری لنکرانی و دیگران، نشر فجر ولایت، ۱۳۹۱.
- ۴ برای دریافت آمارها و جداول شاخص‌های توسعه انسانی رجوع کنید به Human Development Report, UNDP- 2014, 2015, 2016
- ۵ توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی با رویکرد توسعه انسانی، دکتر علیرضا شکیبایی، سمانه حاتمی، نشر نور علم، ۱۳۹۳.

شبکه مفهومی فصل پنجم

عصر یکپارچگی و شکوفایی

مفاهیم کلیدی	حوزه‌های موضوعی
<p>بررسی مدارک و شواهدی درباره نظام سیاسی دوره صفوی ←</p> <p>علل و عوامل شکوفایی فرهنگی و رونق اقتصادی در دوره صفویه ←</p> <p>اتحاد سیاسی، یکپارچگی سرزمینی و گسترش مناسبات خارجی ←</p>	<p>مدارک و شواهد</p> <p>علت‌ها و معلول‌ها</p> <p>تغییر و تحول و پیشرفت</p> <p>زمان، تداوم و تغییر</p>
<p>رونق زندگی اجتماعی و انسجام و یگانگی اجتماعی ←</p> <p>معرفی بخشی از نهادهای حقوقی آن دوره، قدرت‌های اجتماعی در دوره صفویه ←</p>	<p>حقوق و قوانین</p> <p>نظام اجتماعی</p>
<p>آثار مختلف باقی مانده در حوزه فقه و معارف اسلامی، هنر و معماری ←</p> <p>تاریخ‌نویسی و سایر علوم و فنون از دوره صفویه ←</p> <p>جشن‌ها، علم و آموزش، هنر ←</p> <p>شکوفایی علمی، فرهنگی و هنری ←</p>	<p>میراث فرهنگی</p> <p>فرهنگ و هویت</p>
<p>قلمرو ایران در دوره صفویه، اروپایان و خلیج فارس، نقش همسایگان در رویدادها، یکپارچگی سرزمینی ←</p>	<p>موقعیت مکانی و پراکندگی</p> <p>فضا و مکان</p>
<p>رونق صنعت و تجارت در دوره صفویه ←</p>	<p>نظام‌های اقتصادی</p> <p>منابع و فعالیت‌های اقتصادی</p>
<p>احساس تعلق و افتخار به مظاهر و مفاخر فرهنگی کشور ←</p>	<p>میهن دوستی</p> <p>ارزش‌ها و اخلاق</p>
	<p>بررسی و کاوش، برقراری</p> <p>ارتباط، خلاقیت، مشارکت</p> <p>واکنش شخصی و اظهار نظر</p> <p>مهارت‌های کاوشگری</p>

ایرانی متحد و یکپارچه

انتظارات یادگیری

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:
- زمینه‌ها و عوامل سیاسی داخلی و خارجی شکل‌گیری حکومت صفویه را بیان کنند.
 - مهم‌ترین تغییرات و پیامدهای سیاسی و اجتماعی ناشی از تأسیس حکومت صفویه در ایران را تجزیه و تحلیل کنند.
 - روابط ایران در دوره صفویه با همسایگان و دیگر کشورها و نیز عوامل تأثیرگذار بر آن را بیان کنند.
 - درباره اهمیت و جایگاه و موقعیت منطقه‌ای و بین‌المللی ایران در عصر صفویه بحث و گفت‌وگو کنند.
 - عوامل و دلایل سیاسی ضعف، انحطاط و سقوط حکومت صفوی را استنباط و بیان کنند.

مواد و وسایل مورد نیاز

کتاب درسی، نقشه سیاسی ایران در آستانه تأسیس حکومت صفویه و نقشه سیاسی ایران در زمان شاه عباس اول صفوی، نمودار خط زمان شاهان صفویه، برخی از کتاب‌های تاریخی آن زمان مانند عالم‌آرای عباسی، احسن‌التواریخ، برخی از سفرنامه‌های گردشگران اروپایی مانند سفرنامه شاردن، سفرنامه کمپفر، سفرنامه تاورنیه، تصاویر تاریخی اماکن، بناهای تاریخی و اشیای دوره صفویه مانند کاخ‌ها، سکه‌ها و ...

آماده کنید

نمودار خط زمان را روی تابلو یا مقوای بزرگی ترسیم و روی تخته نصب کنید. با توجه به اینکه از فصل پنجم دانش‌آموزان وارد مباحث تاریخ کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم می‌شوند، برای ایجاد آمادگی بیشتر دانش‌آموزان مناسب است که تحولات مهم و سرنوشت‌ساز قرون اول تا نهم هجری مانند: سقوط ساسانیان و ورود اسلام به ایران (قرون اول و دوم هجری)، شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی نیمه‌مستقل و مستقل ایرانی طاهریان، صفاریان، سامانیان و آل بویه (قرون ۳، ۴ و ۵ ق)، به قدرت رسیدن غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان در ایران (قرون ۵، ۶ و ۷ ق) و پشت سر گذاشتن یورش‌های ویرانگر مغول و تیمور (قرون ۷، ۸ و ۹ ق) بر روی نمودار خط زمان مرور شود.

آموزش دهید

۱- یکی از مفاهیم کلیدی این درس یکپارچگی سرزمینی و اتحاد سیاسی ایران است که با تأسیس و استقرار حکومت صفویه به وجود آمد؛ به منظور ایجاد موقعیت برای درک این مفهوم کلیدی، کاربرگ شماره ۷ طراحی شده است. دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که با اجرای این کاربرگ به اهمیت، آثار و پیامدهای مهم و تأثیرگذار تغییر و تحول سیاسی سرنوشت‌سازی که با شکل‌گیری حکومت صفویه در ایران به وقوع پیوست پی ببرند. از دانش‌آموزان بخواهید نقشه سیاسی ایران در زمان تأسیس حکومت صفویه را به همراه توضیحات حاشیه‌نقشه به دقت مشاهده و بررسی کنند و سپس جدول ذیل آن را تکمیل نمایند. هدف از اجرای این کاربرگ آن است که دانش‌آموزان کشف کنند که پیش از به قدرت رسیدن خاندان صفوی، ایران دچار تفرقه و تجزیه سیاسی گسترده‌ای شده و در نتیجه آن نابسامانی و مشکلات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بروز کرده بوده و کشور ما در معرض مشکلات و تهدیدات خطرناک داخلی و خارجی قرار داشت.

فعالیت ۱

تهدیدات داخلی	تهدیدات خارجی	پیامد و مشکلات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی
■ تفرقه و تجزیه سیاسی داخلی ■ اختلاف، درگیری و جنگ‌های داخلی میان مدعیان حکومت و حاکمان داخلی ■ عدم انسجام و اتحاد اجتماعی ایران	■ هجوم و غارتگری ازبکان در مناطق شمال شرق ایران ■ توسعه‌طلبی امپراتوری عثمانی برای تسلط بر ایران	■ از رونق افتادن تجارت داخلی و خارجی ■ رکود و کساد فعالیت‌های اقتصادی (کشاورزی و صنعت) ■ از بین رفتن ثبات و آرامش سیاسی ■ نبود امنیت و آسایش اجتماعی ■ رکود و کساد فعالیت‌های علمی، فرهنگی و هنری

۲- شکل‌گیری حکومت صفویه: زمینه‌های تأسیس حکومت‌ها و سلسله، یکی از مباحث و موضوع‌های مهم هر دوره تاریخی است. در این درس زمینه‌های به قدرت رسیدن خاندان صفوی به صورت ساده و در حد نیاز فراگیران بیان شده و انتظار این است که دانش‌آموزان درک کنند که صفویان به پشتوانه دو قرن فعالیت مذهبی و اجتماعی در قالب صوفی‌گری و خانقاه‌نشینی به حکومت دست یافتند.

فعالیت ۲

تغییرات مهمی که با شکل‌گیری حکومت مرکزی قدرتمند صفویه در ایران به وجود آمد:

سیاسی: تفرقه، تجزیه و کشمکش‌های سیاسی مدعیان قدرت و رقابت و درگیری حاکمان محلی جای خود را به یکپارچگی و اتحاد سیاسی داد.

اجتماعی: در نتیجه تسلط سیاسی حکومت متمرکز و واحد صفویه بر سرتاسر ایران، اقوام ایرانی از پراکندگی و تشتت خارج شدند و انسجام و وحدت اجتماعی بیشتری نسبت به گذشته پیدا کردند. بنابراین در دوره صفویه همبستگی و اتحاد مردم ایران دوچندان شد.

مذهبی: شاه اسماعیل اول بلافاصله پس از تسلط بر تبریز و اعلان تأسیس حکومت صفوی، مذهب شیعه دوازده امامی را که زمینه‌های پذیرش آن در ایران قبلاً فراهم آمده بود، رسمی کرد. سپس به تدریج در زمان شاهان بعدی صفوی، آموزه‌ها و معارف شیعه در ایران گسترش و ترویج یافت.

نکته

فعالیت‌های درس بخشی از فرایند تدریس و ارزشیابی محسوب می‌شوند. ضرورت دارد پس از تدریس هر موضوع و مبحث فعالیت مرتبط با آن نیز به طور کامل اجرا شود و سپس موضوع و مبحث بعدی تدریس شود.

۳- فراز و فرود حکومت صفوی (۱۱۳۵-۹۰۷ق): فراز و فرود حکومت صفویه را به استناد به نقشه کاربرگ شماره ۷ و نقشه و نمودار صفحه ۶۰، به ترتیب در قالب چهار فرایند تأسیس و استقرار (شاه اسماعیل اول)؛ تثبیت (شاه تهماسب اول)؛ اوج قدرت و شکوفایی (شاه عباس اول) و ضعف، انحطاط و سقوط (از شاه صفی تا شاه سلطان حسین) ارائه نمایید و از دانش‌آموزان بخواهید که این فرایند چهار مرحله‌ای را بر روی نمودار خط زمان شاهان صفوی (ص ۶۰) نشان دهند.

فعالیت ۳

الف) از دانش‌آموزان بخواهید پس از مطالعه متن درس و با توجه به نقشه، پایتخت‌های صفویه را نام ببرند. ب) دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که با مطالعه درس و همفکری با یکدیگر دلایل جابه‌جایی پایتخت‌های صفویه را بیان کنند. شاه تهماسب اول صفوی، پایتخت را از تبریز به قزوین منتقل کرد، زیرا تبریز در معرض هجوم عثمانی قرار داشت و چندین بار به اشغال ارتش آن کشور درآمد؛ شاه عباس اول سرانجام پایتخت را از قزوین به اصفهان که به لحاظ جغرافیایی موقعیت مرکزی و ارتباطی مناسب‌تری داشت و از ظرفیت بالاتری برای عمران و آبادی برخوردار بود، انتقال داد.

فعالیت ۴

فروپاشی و سقوط حکومت‌ها و سلسله‌ها معمولاً زمینه‌ها و عوامل مختلف و متعددی دارد. آمیزه‌ای از زمینه‌ها و عوامل گوناگون سیاسی، نظامی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سبب ضعف، انحطاط و سرانجام سقوط حکومت صفویه شد. در این درس به اقتضای محدودیت‌های حجم و ظرفیت‌های فراگیران بر زمینه و عوامل سیاسی تمرکز شده است. انتظار می‌رود دانش‌آموزان با خواندن درس و راهنمایی دبیر محترم بتوانند تأثیر و نتایج بی‌کفایتی سیاسی و سوء مدیریت شاهان و سایر مقام‌ها و کارگزاران اداری و نظامی حکومت صفویه را در ضعف و انحطاط آن حکومت تجزیه و تحلیل کنند و ارتباط آن را با سیاست شاه عباس اول در قتل و کور کردن شاهزادگان و محدود و محصور کردن آنها در درون حرم‌سرا توضیح دهند.

۴- اداره امور کشور در عصر صفوی : صفویان نظام اداری و تشکیلات حکومتی خود را از دوران و سلسله‌های پیشین به ارث گرفتند و به اقتضای موقعیت و ضرورت‌های جدید در آن تغییراتی ایجاد کردند. مهم‌ترین تغییر و اصلاح در ساختار و تشکیلات اداری و نظامی حکومت صفویه در زمان شاه عباس اول به هدف تقویت حکومت مرکزی، افزایش اقتدار شاه و کاهش قدرت و نفوذ سیاسی و نظامی قزلباشان انجام گرفت. از جمله مهم‌ترین این اقدامات یکی ایجاد ارتش مرکزی متشکل از غلامان گرجی و ایرانیان که تحت فرمان شاه قرار داشت و به او وفادار بود و دیگری تبدیل ایالات و ممالیک به املاک خالصه بود. در نتیجه این اصلاحات بر قدرت شخص شاه و حکومت مرکزی افزوده و نفوذ و قدرت ایلات قزلباش و سران آن کاسته شد. هرم قدرت و نمودار تشکیلات اداری و نظامی، ابزار مناسبی برای ارائه و اجرای این موضوع به شمار می‌رود و به تقویت و تعمیق یادگیری کمک می‌کند. برای کسب آگاهی و اطلاعات بیشتر درباره نظام اداری و تشکیلات حکومتی صفوی به مآخذ جدول صفحه بعد رجوع کنید.

نظام اداری عصر صفوی

مقامات	کارکرد و وظایف
شاه	در رأس هرم قدرت و نظام اداری و اجتماعی عصر صفوی، شاه قرار داشت. او فرمانروایی بود که تمامی ارکان قدرت در اختیارش بود و فرماندهی سپاه و تمامی عزل و نصب‌های مقامات عالی برعهده وی قرار داشت.
وزیر اعظم	در روزگار شاه اسماعیل وزیر اعظم را وکیل نفس همایون می‌نامیدند. اما بعدها وزیر اعظم به اعتمادالدوله مشهور شد. وزیر در رأس نظام دیوان‌سالاری قرار داشت. از مهم‌ترین وظایف او اداره امور بازرگانی و اقتصادی، نظارت بر گردآوری مالیات و مهر کردن احکام مقامات دولتی و نظارت بر کار سایر اعضای دولت بود و در رأس امیران دولتیخانه بود.
امیرالامرا	او از قدرت زیادی برخوردار بود و فرماندهی کل قبایل قزلباش را برعهده داشت. بعدها وظایف این مقام به شاه داده شد.
امیران	امیران در دوره صفوی به دو گروه تقسیم می‌شدند. امیرانی که در مرکز کشور خدمت می‌کردند را امیران دولتیخانه می‌گفتند و امیرانی که در خارج از مرکز به خدمت اشتغال داشتند امیران سرحدی نامیده می‌شدند.
امیران دولتیخانه	۱- قورچی باشی از ارکان قدرت و بزرگ تمام ایلات صفوی محسوب می‌شد. قورچیان سواره نظام عصر صفوی بودند.
	۲- قوللر آقاسی ریاست غلامان و اعطای برخی از درجات نظامی را برعهده داشت. الله وردی خان از جمله کسانی بود که در عهد شاه عباس اول مقام قوللر آقاسی داشت. قوللرها عمدتاً از اهالی گرجستان و قفقاز بودند.
	۳- ایشیک آقاسی باشی ریاست همه کارکنان دربار، از جمله درباریان و جارچیان را برعهده داشت. تمام تشریفات مجالس زیر نظر او انجام می‌گرفت و مقامات برای دیدار با شاه با هماهنگی و همراهی وی به نزد شاه حضور می‌یافتند.
	۴- تفتنجچی آقاسی ریاست تفتنجچیان و برخی از گروه‌های یگان نظامی را برعهده داشت. حقوق و مزایای تفتنجچیان و برخی امورات آنها با تأیید او پرداخت و انجام می‌شد.
	۵- دیوان بیگی بالاترین مقام حقوقی و قضایی عصر صفوی محسوب می‌شد.
	۶- واقعه نویس اتفاقات روزانه و تصمیمات و فرمان‌های شاه را ثبت می‌کرد.
امیران سرحدی	۱- والیان والی یا خان بالاترین سمتی بود که از سوی شاه برای اداره یکی از مناطق کشور، به فردی داده می‌شد و او تنها به شخص شاه پاسخگو بود.
	۲- بیگلر بیگی والیان عالی مقام را بیگلر بیگی می‌گفتند. این مقام فرمانده نظامی ایالات بزرگ و سرحدات بود.
	۳- خوانین و سلطان‌ها حکام درجه دوم محسوب می‌شدند و حکومت نواحی کوچک‌تر به آنها محول می‌شد.
داروغه	اداره امور شهر را برعهده داشت. حفظ نظم و امنیت و رسیدگی به دعاوی ضرب و شتم از وظایف اصلی او محسوب می‌شد.
کلاتر	زیر نظر داروغه خدمت می‌کرد. هر محله‌ای در شهرهای بزرگ تحت نظارت کلاتر اداره می‌شد. از وظایف مهم کلاتر تصویب منصب کدخدایان محلات و رؤسای اصناف بود. تعیین مالیات و سایر امور کسب و کار نیز از وظایف کلاتر محسوب می‌شد.
محتسب	نظارت بر اخلاق عمومی از قبیل منع نوشیدن شراب، قمار و سایر امور غیرشرعی را برعهده داشت.
عسس	زیر نظر داروغه فرماندهی نگهبانان شب در شهرها را برعهده داشت.
کوتوال	زیر نظر داروغه مسئول حفظ و نگهداری استحکامات شهر مثل برج‌ها و باروی آن بود.

فعالیت ۵

الف) انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه متن درس و راهنمایی‌های دبیر، آثار و نتایج اقدامات شاه عباس اول در زمینه اصلاح امور اداری و نظامی را استنباط و درک کنند. مهم‌ترین اثرات و پیامدهای این اقدامات عبارت بودند از: تقویت حکومت مرکزی و گسترش دامنه نفوذ و اقتدار شاه در سرتاسر قلمرو کشور؛ تضعیف قدرت ایلات قزلباش و محدود شدن زمینه‌های خودسری، نافرمانی و ستیز سران آنها.

ب) فعالیت کاربرگه شماره ۸ (اداره شهرها و روستاها در عصر صفوی) از نوع مطالعه تطبیقی است. از دانش‌آموزان بخواهید که با مرور اختیارات و مسئولیت‌های صاحب‌منصبان ذکر شده، مشخص کنند وظایف هر یک از این صاحب‌منصبان با کدام یک از نهادهای امروزی مطابقت نسبی دارد. داروغه = نیروی انتظامی، حاکم شرع = دادگستری، محتسب = سازمان تعزیرات حکومتی، کلاتر = سازمان امور مالیاتی، کدخدا =

شورای روستا

لازم به یادآوری است که هیچ نیاز و ضرورتی به حفظ کردن محتوای کاربرگه توسط فراگیران وجود ندارد، فقط نظارت کنید که تمامی دانش‌آموزان در انجام و اجرای فعالیت‌ها مشارکت و تلاش نمایند.

۵- روابط ایران و اروپا در دوره صفویه: تاریخ روابط قدرت‌های تأثیرگذار در عرصه جهانی

همواره عبرت‌آموز بوده است. تحولات روابط خارجی ایران در عصر صفوی از جمله موضوع‌های مهم و تأثیرگذار تاریخی به‌شمار می‌رود. در عهد صفویان مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران با جهان خارج گسترش یافت و کشور ما به عنوان یک قدرت مؤثر منطقه‌ای و بین‌المللی با همسایگان و سایر کشورها به خصوص کشورهای اروپایی روابط گسترده‌ای را در ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی برقرار کرد. انتظار می‌رود که دانش‌آموزان جایگاه و نقش منطقه‌ای و بین‌المللی ایران را در دوره صفویه درک کنند و دلایل، آثار و پیامدهای مختلف روابط دوستانه یا خصمانه با دیگر کشورها را تجزیه و تحلیل و کوشش‌های صفویان را در عرصه سیاست خارجی برای حفظ قلمرو و سرزمین‌های ایرانی و تأمین منافع اقتصادی کشور بشناسند. از این رو، ضرورت دارد هنگام اجرا و تدریس این مبحث توجه و تمرکز فراگیران را بر علل و نتایج رقابت‌ها و دشمنی‌ها یا اتحادها و دوستی‌ها در مناسبات خارجی به ویژه رابطه با امپراتوری عثمانی و کشورهای اروپایی جلب نمایید.

هنگام تدریس این مبحث، نقشه قلمروهای سیاسی آسیا و اروپا در دوران رنسانس (قرون جدید) را تهیه و به دانش‌آموزان نشان دهید و با توجه به نقشه و قلمروهای سیاسی دلایل، عوامل و آثار اتحادها و دشمنی‌های سیاسی کشورها و حکومت‌ها را توضیح دهید. همچنین تصاویری از بقایای قلعه‌ها و مکان‌های مربوط به پرتغالی‌ها در

جزایر و سواحل خلیج فارس و یار جوع به منابع دوره صفوی، مفاد برخی موافقت‌نامه‌ها و معاهده‌های تجاری میان حکومت صفویه و کشورهای اروپایی را به عنوان شواهد و مدارک تهیه نمایید و در کلاس ارائه دهید. در موضوع روابط خارجی حکومت صفویه کتاب‌ها و مقاله‌های علمی متعددی نگارش و منتشر شده است که برای دانش‌افزایی دبیران محترم سودمند هستند.

به پایان ببرید

با رجوع به نمودار سلسله صفوی در صفحه ۶۰ کتاب، فرایند تأسیس، تثبیت، اوج قدرت و ضعف و انحطاط حکومت صفوی را با تأکید بر مهم‌ترین تغییر و تحولات آن دوره یعنی اتحاد سیاسی، یکپارچگی سرزمینی و توسعه مناسبات سیاسی و اقتصادی با خارج به ویژه کشورهای اروپایی، مرور و جمع‌بندی نمایید و اهمیت دوره صفویه در تاریخ ایران را یادآوری کنید. در پایان از دانش‌آموزان بخواهید که به عنوان فعالیت خارج از کلاس فعالیت ردیف ۱ به کاربندید فصل ۵ را در منزل انجام و در جلسه بعد فرصتی به آنها بدهید که کار خود را ارائه کنند.

محورهای عمده ارزشیابی

با توجه به انتظارات یادگیری درس، بیان زمینه‌ها، آثار و پیامدهای سیاسی، جغرافیایی و اجتماعی شکل‌گیری و استقرار حکومت صفوی در ایران، خواندن نقشه و نمودار خط زمان، و نیز نمایش علل و نتایج مهم‌ترین تحولات سیاسی ایران در دوره صفویه، در قالب جدول یا نمودار به‌ویژه علل و اهداف گسترش روابط سیاسی و تجاری با کشورهای اروپایی، عمده‌ترین محورهای ارزشیابی هستند. بازبینی (چک لیست) مشاهده رفتار و عملکرد دانش‌آموز در انجام فعالیت‌ها و آزمون‌های کتبی و شفاهی از ابزارهای ارزشیابی درس به شمار می‌روند.

طریقت صفویه

- ۱ شیخ صفی و تبارش (دروغ بودن سیادت صفویان)، احمد کسروی، تهران، ۱۳۷۹.
- ۲ دنباله جستجو در تصوف ایران، عبدالحسین زرین کوب، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- ۳ «جگونگی و عوامل تغییر رویکرد صفویه از تصوف به تشیع»، علی آقانوری و محسن فتاحی اردکانی، نشریه شیعه پژوهی، شماره ۱، پاییز ۱۳۸۸، صص ۱۲۶-۱۰۹.

تاریخ سیاسی صفویه

- ۱ انقراض سلسله صفویه، لارنس لاکهارت، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ ش.
- ۲ تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه؛ عبدالحسین نوایی و عباسقلی غفاری فرد، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۱ ش.
- ۳ «بررسی علل انتخاب قزوین به عنوان پایتخت در عصر صفویه»، طهماسب طالبی، مجله فقه و تاریخ تمدن، شماره ۱۴ زمستان، ۱۳۸۶، صص ۱۴۲-۱۱۹.
- ۴ «انتقال پایتخت صفویه به اصفهان: علل و پیامدهای آن»، حسین یزدی، رشد آموزش تاریخ، شماره ۲۳، تابستان ۱۳۸۵؛ صص ۴۵-۴۲.
- ۵ زوال صفویه و سقوط اصفهان، رودی مته، ترجمه مانی صالحی، تهران، نامک، ۱۳۹۴ ش.

نظام حکومتی عصر صفوی

- ۱ ایران عصر صفوی، راجر سیوری، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۸ ش.
- ۲ ساختار و نهاد دین در دوره صفویه، منصور صفت گل، تهران: انتشارات رسا، ۱۳۸۱ ش.
- ۳ سیاست و اقتصاد در عصر صفوی، محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: انتشارات صفی علیشاه، ۱۳۶۲.
- ۴ «نگاهی به نظام اداری ایالتی در اوایل حکومت صفوی»، راجر سیوری، ترجمه محمد علی رنجبر، نشریه فرهنگ، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۷۵، ۲۴۶-۲۲۳.

روابط خارجی ایران در عهد صفوی

- ۱ تاریخ روابط خارجی ایران: از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵-۱۵۰۰)، عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۱ ش.
- ۲ روابط سیاسی و اقتصادی ایران در عهد صفویه، عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۷ ش.
- ۳ اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی، رودلف پ. متی، ترجمه حسن زندیه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷ ش.
- ۴ تاریخ روابط ایران و هند در دوره صفویه و افشاریه، ریاض الاسلام، ترجمه محمد باقر آرام و عباسقلی غفاری فر، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۳ ش.

اوضاع اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی ایران در عصر صفوی

درس
دهم

انتظارات یادگیری

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:
- با استناد به شواهد و مدارک، وضعیت اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره صفویه و عوامل مؤثر بر آن را تجزیه و تحلیل کنند.
 - شرایط و اوضاع علمی و فرهنگی ایران در عهد زمامداری صفویان را بر اساس شواهد و مدارک بررسی و تشریح کنند.
 - مصادیق و جلوه‌های برجسته فرهنگی و تمدنی ایران در دوره صفوی را شناسایی و بیان کنند.

مواد و وسایل مورد نیاز

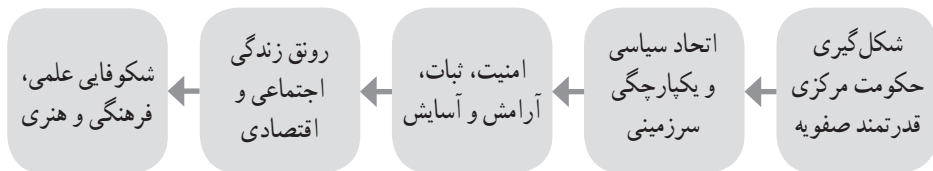
کتاب درسی، نسخه‌ای از سفرنامه جهانگردان اروپایی در دوره صفویه مانند سفرنامه شاردن، سفرنامه تاورنیه، سفرنامه کمپفر، تصاویری از مکان‌ها، بناها و اشیای تاریخی متعلق به دوره صفویه، فایل‌ها (کلیپ‌های) صوتی و تصویری درباره بناها و یا شخصیت‌های مربوط به دوره صفوی

آماده کنید

تصاویر یا اسلایدهایی از بناها، آثار و اشیای مختلف متعلق به عصر صفوی تهیه کنید و در کلاس نمایش دهید و توجه دانش‌آموزان را به آنها جلب نمایید و از آنان بپرسید که دلیل کثرت، تنوع و عظمت چنین آثار فرهنگی و تمدنی چیست؟ مباحثه و گفت‌وگوی کلاس را به گونه‌ای راهنمایی و هدایت کنید که فراگیران پی ببرند در عصر صفویه فرهنگ و هنر ایران شکوفا بوده است. شایان ذکر است که دانش‌آموزان در پایه ششم درسی با عنوان شکوفایی فرهنگ در دوران صفویه خوانده‌اند. بهتر است به کتاب مطالعات اجتماعی این پایه رجوع کنید و علل و عوامل رونق و شکوفایی فرهنگ و هنر را که در این کتاب بیان شده، دوباره در کلاس مرور کنید. با یادآوری مفاهیم کلیدی درس قبل یعنی شکل‌گیری حکومت متمرکز و قدرتمند صفویه، یکپارچگی سرزمینی و ایجاد ثبات و آرامش سیاسی، توجه دانش‌آموزان را به زمینه‌ها و علل رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی و شکوفایی فرهنگ و تمدن در آن عصر جلب کنید.

آموزش دهید

۱- زندگی اجتماعی: تدریس را با ارائه زنجیره مفهومی زیر که محتوای دو درس فصل ۵ را به هم ربط می‌دهد شروع کنید و ادامه دهید.

دانش‌آموزان با مشاهده نمودار مفهومی، روابط علی و معلولی رویدادها و تحولات مهم و اساسی عصر صفویه را بهتر و عمیق‌تر درک می‌کنند.

سفرنامه‌های جهانگردان اروپایی در دوره صفویه از جمله مجلدات دوم و سوم سفرنامه شاردن، حاوی مطالب جذاب و سودمندی درباره اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران در آن دوره هستند. نسخه‌ای از این آثار را تهیه و همراه خود به کلاس بیاورید و صفحاتی از آن را برای دانش‌آموزان بخوانید و یا مطالبی از آنها را تکثیر و در اختیار فراگیران قرار دهید و چند پرسش از آن طرح کنید تا به پرسش‌ها پاسخ دهند.

۲- شکوفایی صنعتی: برای تبیین بهتر ویژگی‌ها و دستاوردهای صنعتی ایران در دوره صفویه، تصاویر و اسلایدهایی از کالاهای تولید شده به خصوص انواع و اقسام قالی، قالیچه و پارچه در آن زمان را تهیه و در کلاس نمایش دهید. پایگاه اینترنتی موزه متروپولیتن نیویورک به نشانی: www.metmuseum.org و پایگاه اینترنتی موزه ملی ایران به نشانی: www.nmi.ichto.ir مراجع مناسبی برای تهیه اسلایدهای خوب از آثار و اشیای دوره صفوی و دیگر دوره‌های تاریخ ایران است.

با نمایش نمونه تولیدات صنایع دستی و کارگاهی عصر صفوی، از دانش‌آموزان بپرسید که برای تولید چنین کالاهایی، چه دانش‌ها، مهارت‌ها، مواد و منابعی لازم بوده است؟

۳- رونق تجارت: در مبحث تجارت نیز مانند سایر مباحث فصل، توجه یادگیرندگان را به زمینه‌ها، علل و نتایج رونق تجارت جلب کنید. توسعه راه‌ها و کاروان‌سراها در عصر صفوی یکی از عوامل مهم گسترش تجارت داخلی و خارجی به شمار می‌آورد. برای تدریس این موضوع نیز از ابزارهای شنیداری و دیداری می‌توانید بهره بگیرید. با رجوع به سایت www.negahmedia.ir برخی فایل‌های صوتی و تصویری مربوط به کاروانسراهای بنا شده در دوران صفویان را انتخاب و در کلاس از آنها استفاده کنید.

فعالیت ۲

الف) فراگیران را راهنمایی کنید که از طریق توجه به نمودار مفهومی و مطالعه متن درس، پاسخ این فعالیت را استنباط و استخراج کنند.

زمینه‌ها و عوامل گسترش تجارت داخلی و خارجی در عصر صفوی: شکل‌گیری حکومت متمرکز و قدرتمند صفوی و ایجاد امنیت، ثبات و آرامش سیاسی؛ احداث و گسترش راه‌ها و کاروانسراها؛ رشد و توسعه اقتصادی و صنعتی؛ برقراری روابط با کشورهای دیگر به ویژه کشورهای اروپایی؛ توسعه راه‌ها و مسیرهای تجارت بین‌المللی به خصوص راه‌های آبی در نتیجه اکتشافات جغرافیایی.

ب) انواع و اقسام مالیات و عوارضی که بخش‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی کشور به حکومت پرداخت می‌کردند از قبیل مالیاتی که کشاورزان و دامداران، اصناف و صاحبان حرف و مشاغل و نیز عوارضی که بازرگانان پرداخت می‌کردند.

۴- شکوفایی علمی و فرهنگی: به منظور ایجاد آمادگی و علاقه در فراگیران برای یادگیری، برخی از فایل‌های صوتی و تصویری مربوط به شخصیت‌های علمی و فرهنگی و مدارس مهم آن دوره مانند مدرسه چهارباغ اصفهان را از سایت www.negahmedid.ir بارگیری نموده و در کلاس نمایش دهید. نمونه‌هایی از کتاب‌های تاریخی برجسته آن دوره مانند عالم‌آرای عباسی، احسن‌التواریخ، عالم‌آرای شاه

اسماعیل، تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال و ... را به کلاس ببرید و به دانش‌آموزان نشان دهید و سطرهایی از آنها را برای آنان بخوانید. در سفرنامه‌های جهانگردان اروپایی نیز مطالب مفیدی درباره فرهنگ، اخلاق و خلیقات، آداب و رسوم، جشن‌ها و آیین‌های مردم ایران در عهد صفویان وجود دارد و می‌توان از آنها در تقویت و تعمیق یادگیری بهره گرفت.

فعالیت ۳

دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که با مطالعه متن‌های ارائه شده، شیوه‌های برگزاری، آداب و رسوم، جشن‌ها و آیین‌ها در عصر صفوی را با زمان حال مقایسه و درباره آن قضاوت کنند. حتی می‌توانید مطالب بیشتری درباره چگونگی برگزاری مراسم شادی و غم در دوره صفویه از سفرنامه‌ها استخراج کنید تا دانش‌آموزان بهتر بتوانند مقایسه و قضاوت نمایند.

به پایان ببرید

مفاهیم و مباحث اساسی درس یعنی وضعیت کلی اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی ایران در عصر صفویه را با تأکید بر علل و آثار رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی و شکوفایی علمی و فرهنگی در آن عصر، جمع‌بندی و مرور نمایید. در صورت امکان خلاصه درس و نکات مهم آن را از طریق پاورپوینت نمایش و توضیح دهید. مرور و جمع‌بندی درس را می‌توانید از طریق پرسش و پاسخ‌های کوتاه نیز اجرا نمایید. دانش‌آموزان را تشویق و راهنمایی کنید که فعالیت ردیف ۲ به کار ببندیم را به عنوان فعالیت خارج از کلاس انجام دهند. به دانش‌آموزان فرصت کافی برای جمع‌آوری اطلاعات بدهید و سپس زمانی را معین کنید که بتوانند یافته‌های خود را در قالب گزارش به کلاس ارائه کنند.

محورهای عمده ارزشیابی

عمده‌ترین محورهای ارزشیابی این درس را تجزیه و تحلیل، توضیح و تبیین شرایط، وضعیت و دستاوردهای مهم جامعه ایران در عصر صفوی و نیز دلایل و عوامل رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی و شکوفایی علمی و فرهنگی، تشکیل می‌دهند. بازینه (چک‌لیست) مشاهده عملکرد دانش‌آموزان در اجرای کامل و دقیق فعالیت‌های درس، آزمون‌های شفاهی و کتبی که میزان درک و فهم، قوه تجزیه و تحلیل فراگیران و نیز نقاط ضعف و قوت یادگیری آنان را مورد سنجش قرار دهد، از جمله ابزارهای ارزشیابی این درس محسوب می‌شوند.

معرفی منابع برای مطالعه و تحقیق دانش آموزان

- ۱ تمدن ایران در دوره صفویه، جمشید نوروزی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۷.
- ۲ درباره ایران، دوره صفویان (جلد ۷ از مجموعه داستان فکر ایرانی)، حسین بکایی، تهران: افق، ۱۳۹۱.
- ۳ سرگذشت نقاشی در ایران، پرویز براتی، تهران: افق، ۱۳۹۱.
- ۴ شاه اسماعیل صفوی، محمد حسن حسینی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۵.
- ۵ شاه عباس، محمدرضا محمدی پاشاک، تهران: مدرسه، ۱۳۸۵.
- ۶ شیخ بهایی، بتول زرگنده، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶.
- ۷ صدرالدین دشتکی شیرازی، علی اکبر ولایتی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- ۸ علامه مجلسی، علی اکبر والایی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۵.
- ۹ کمال الدین بهزاد، مریم خانعلی لو، تهران: مدرسه، ۱۳۸۹.
- ۱۰ اللهوردی خان (غلامی که سلطان شد)، جعفر تونزنده جانی، تهران: مدرسه، ۱۳۹۰.
- ۱۱ ملاصدرا، علی اصغر سیدآبادی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۲.
- ۱۲ میرعماد قزوینی، امین فقیری، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر معلمان

زندگی اجتماعی

- ۱ «اصناف و پیشه‌وران در عصر صفویه»، سیدکاظم روحانی، مجله کیهان اندیشه، شماره ۱۴، مهر و آبان ۱۳۶۶، صص ۹۶-۹۱.
- ۲ «تأملاتی درباره ساختار اجتماعی و اقتصادی ایران در اوج دوره صفوی»، امین بنایی، ترجمه محمدعلی رنجبر، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۳۵ و ۱۳۶، آذر و دی ۱۳۷۷، صص ۵۴-۵۵.
- ۳ «جایگزینی برای ایران باستان، نظام اجتماعی عصر صفویه»، تقی آزادارمکی، نشریه سوره اندیشه، شماره ۵۲ و ۵۳، مهر و آبان ۱۳۹۰، صص ۲۴۰-۲۳۸.
- ۴ «ضرورت‌های ساختاری مدیریت سیاسی سرزمین و شکل‌بندی اجتماعی ایران عصر صفوی»، حمید عبداللهی، مجله جامعه‌شناسی ایران، شماره ۲۷، پاییز ۱۳۸۵، صص ۳۳-۵.
- ۵ «معضلات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایران عصر صفوی بااستناد به فرمان‌های حکومتی منقور

بر سنگ، مطالعه موردی اصفهان، یزد و کاشان»، حسن کریمیان و محبوبه سادات بیدگلی، مجله فرهنگ، شماره ۶۸، زمستان ۱۳۸۷، صص ۲۵۶-۱۸۳.

۶ «وضع مردم ایران در دوران صفویه: استنباط از قسمت اول تاریخ عالم آرای عباسی»، نوش آفرین انصاری، مجله گوهر، شماره ۳۲، مهر و آبان صص ۶۶۶-۶۶۳، شماره ۳۳، آذر ۱۳۵۴، صص ۷۶۴-۷۶۰.

تجارت

۱ «اهمیت تجارت ابریشم در زمان صفویه»، احسان اشراقی، نشریه ایران شناخت، شماره ۵، تابستان ۱۳۷۶، صص ۱۵۱-۱۳۰.

۲ «بررسی شیوه تجارت کمپانی‌های هند شرقی و تأثیر آن بر تجارت دریایی خلیج فارس در عصر صفویه»، زهت احمدی و زهرا زارعیان جهرمی، مجله سخن تاریخ، شماره ۱۴، پاییز ۱۳۹۰، صص ۸۸-۵۵.

۳ پول/بخش پنجم/ «پول ایران در دوره صفویه و افشاریه» مجله بانک و اقتصاد، شماره ۸، اردیبهشت ۱۳۷۹، صص ۳۳-۳۰.

۴ «چگونگی مهاجرت ارامنه و کارکرد آنان در بازرگانی خارجی ایران دوره صفویه»، ابوطالب سلطانیان، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۴۶، بهار ۱۳۹۰، صص ۱۲۸-۱۰۷.

۵ «روابط بازرگانی ایران و هند در دوره صفویه» ابوطالب سلطانیان، مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۴۰، پاییز ۱۳۸۸، صص ۷۸-۵۵.

علم، آموزش، فرهنگ و هنر

۱ «بررسی جایگاه هنر دوره صفوی»، شهره جوادی، مجله باغ نظر، شماره ۵، بهار و تابستان ۱۳۸۵، صص ۱۸-۶.

۲ «بررسی مدارس موجود در دوره صفوی در اصفهان»، محسن جاوری شهرضا، مجله اثر، شماره ۳۳ و ۳۴، بهار و تابستان ۱۳۸۱، صص ۴۰۷-۳۸۹.

۳ «تحولات فکری و عقلانی دوره صفوی فلسفه و علوم عقلی»، زهرا قاسمی، مجله حافظ، شماره ۳۳، مرداد ۱۳۸۵، صص ۸۴-۸۰.

۴ «کارکرد موقوفات در گسترش مراسم مذهبی دوره صفوی» زهت احمدی، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، صص ۲۶-۷.

۵ «اشکال گفتمانی علمای شیعه از صفویه تا مشروطیت»، حسین بشریه و ناصر جمالزاده، مجله مدرس

- علوم انسانی، شماره ۸، پاییز ۱۳۷۷، صص ۱۷۸-۱۹۹.
- ۶ «آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان در عصر صفویه»، ناصر تکمیل همایون، پژوهشنامه تاریخ، شماره ۵، زمستان ۱۳۸۵، صص ۶۱-۸۲.
- ۷ «بیرق‌های ایران در عهد صفویه»، سیدمحمد علی جمالزاده، مجله هنر و مردم، شماره ۳۹ و ۴۰، دی و بهمن ۱۳۴۴، صص ۱۰-۱۴.
- ۸ «تحول‌های دینی عصر صفویه و نقش عالمان عاملی، مطالعه موردی محقق کرکی و شهید ثانی»، صادق آئینه‌وند، هاشم آقاجری، محمد کاظم رحمتی و حسین مفتخری، نشریه جستارهای تاریخی، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، صص ۱۸-۱.
- ۹ «جشن تیرگان یا آب پاشان»، هویان آندرانیک، مجله مطالعات ملی، شماره ۲۲، تابستان ۱۳۸۴، صص ۱۵۴-۱۳۳.
- ۱۰ «شاطری و شاطروانی در عصر صفویه»، حسین میرجعفری، مجله هنر و مردم، شماره ۱۷۴، فروردین ۱۳۵۶، صص ۵۰-۶۱.
- ۱۱ «گوهر تابناک معماری دوران صفویه در اصفهان»، لطف‌الله هنرفر، مجله هنر و مردم، شماره ۱۸۳، دی ۱۳۵۶، صص ۱۲۰-۲.
- ۱۲ «نقش مدارس عصر صفویه در گسترش تشیع دوازده‌امامی»، موسی‌الرضا استادبخشی و رمضان رضایی، مجله ادیان و عرفان، شماره ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صص ۲۳۴-۲۱۵.

شبکه مفهومی فصل ششم

ایران از عهد نادرشاه تا ناصرالدین شاه

مفاهیم کلیدی	حوزه‌های موضوعی
فرمان لغو امتیاز تنباکو صفحه ۸۳	مدارک و شواهد
علل و عوامل مهم‌ترین رویدادها از به قدرت رسیدن نادرشاه تا ناصرالدین شاه قاجار، خطر زمان ورود استعمار به ایران و عملکردهای پادشاهان و جدایی سرزمین‌هایی از ایران	زمان، تداوم و تغییر
نوگرایی و نوسازی	تغییر و تحول و پیشرفت
تشکیلات حکومتی شاه و وزیران و سایر دیوان‌های اداره‌کننده کشور، وضعیت حقوق و قوانین جنبش‌های اجتماعی، نهضت تنباکو گسترش مدارس جدید، اصلاحات امیرکبیر	حقوق و قوانین
آثار به جا مانده از قهرمانان و مبارزان برعلیه استبداد و استعمار (امیرکبیر)	نقش‌ها، گروه‌ها و مؤسسات اجتماعی
افت‌وخیز اقتصادی، افول اقتصاد و تجارت و صنعت ایران در مواجهه با اروپا	میراث فرهنگی
قلمرو ایران، قراردادهای استعماری و واگذاری اراضی ایران به بیگانگان	منابع و فعالیت‌های اقتصادی
نقد عملکرد حکومت‌های گذشته و الگو گرفتن از قهرمانان و مبارزان و تمایل به حفظ استقلال و پیشرفت میهن	موقعیت مکانی
	ارزش‌ها و اخلاق
	مهارت‌های کاوشگری
	بررسی و کاوش، برقراری ارتباط، خلاقیت، مشارکت و واکنش شخصی و اظهار نظر

تلاش برای حفظ استقلال و اتحاد سیاسی و سرزمینی ایران

درس
یازدهم

انتظارات یادگیری

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:

- اوضاع و شرایط سیاسی ایران را پس از تسلط افغانان بر اصفهان و فروپاشی حکومت صفویه تجزیه و تحلیل کنند.
- روند ظهور و سقوط حکومت‌های افشاریه و زندیه و شکل‌گیری سلسله قاجاریه را مقایسه و تحلیل نمایند.
- زمینه‌ها، عوامل، آثار و نتایج نفوذ و هجوم سیاسی، نظامی و اقتصادی دولت‌های استعمارگر روسیه و انگلستان به ایران را در دوره قاجاریه شناسایی و درک کنند.

مواد و وسایل مورد نیاز

کتاب درسی؛ نقشه سیاسی ایران در دوران افشاریه، زندیه، آقامحمدخان قاجار، فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه؛ تصاویر و عکس‌های تاریخی از شخصیت‌ها و مکان‌های مرتبط با مباحث درس؛ فایل‌های صوتی و تصویر مرتبط با موضوع درس.

آماده کنید

پیشنهاد می‌شود با طرح چند پرسش درباره آثار و پیامدهای فروپاشی حکومت صفویه، دانش‌آموزان را برای یادگیری درس جدید آماده کنید.

- سقوط حکومت صفویه چه تأثیری بر آرامش و یکپارچگی سیاسی و سرزمینی ایران داشت؟
 - با فروپاشی حکومت صفویه، کشور ما با چه تهدیدات و مشکلاتی از سوی کشورهای دیگر روبه‌رو شد؟
 - آثار و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی سقوط سلسله صفویه چه بود؟
- از دانش‌آموزان بخواهید که به این پرسش‌ها فکر کنند و پس از تدریس و مطالعه درس جدید (صفحات ۷۴-۷۲)، به پرسش‌های مذکور پاسخ دهند.

آموزش دهید

۱- **افشاریه و زندیه**: مهم‌ترین تحولات سیاسی و اجتماعی تاریخ ایران از سقوط صفویه تا تأسیس حکومت قاجاریه را از طریق جلب توجه دانش‌آموزان به نمودار خط زمان صفحه ۷۷، و نقشه‌های صفحه‌های ۷۳ و ۷۴ کتاب، بیان اقدام‌های برجسته نادرشاه افشار و کریم‌خان زند و تحلیل شرایط و ویژگی‌های شاخص آن دوره، ارائه دهید.

شاخص‌ترین این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

بعد سیاسی: فروپاشی حکومت مرکزی؛ تجزیه، تفرقه، بی‌ثباتی، رقابت و کشمکش سران ایلات و دیگر مدعیان حکومت در گوشه و کنار کشور؛ هجوم برخی از کشورهای همسایه مانند عثمانی و روسیه به ایران و اشغال بخشی از مناطق مرزی؛

بعد اجتماعی: در نتیجه خشونت افغانان شورشی و آشوب‌ها و درگیری‌های داخلی، امنیت، آسایش و آرامش جامعه از بین رفت؛ عده‌ای از مردم به خصوص طلاب و روحانیون کشته و یا آواره شدند.

بعد اقتصادی: بر اثر جنگ‌های پیاپی، بی‌ثباتی و نبود امنیت، فعالیت‌های اقتصادی به ویژه کشاورزی، تجارت و صنعت دچار رکود شد و فقر و بی‌کاری گسترش یافت.

در تجزیه و تحلیل شرایط و ویژگی‌های مذکور، با طرح پرسش‌های تأمل‌برانگیز، فراگیران را تشویق به تفکر و ترغیب و راهنمایی به گفت‌وگو درباره مسائل و موضوع‌های مهم آن عصر نمایید. پرسش‌هایی از قبیل:

■ تغییر و تحولات سیاسی ایران در آن دوره به محوریت چه نیروها و عناصر اجتماعی انجام گرفته است؟ چرا؟

با ذکر مثال‌هایی مانند این که بعد از فروپاشی حکومت صفویه، ایران عرصه رقابت و کشمکش سران ایل‌های مختلف برای رسیدن به قدرت شد و نادر افشار و کریم‌خان زند به اتکای نیروهای ایلی حکومت

را به دست گرفتند، دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که دریابند در آن دوره عناصر و نیروهای ایلاتی محور تغییرات و تحولات سیاسی بودند؛ زیرا در آن زمان ایران فاقد ارتش ثابت و دائمی بود و تلاش‌های شاه عباس اول صفوی برای ایجاد ارتش مرکزی پس از مرگ او ادامه نیافت و بنابراین ایلات به دلیل داشتن جنگاوران آماده و برخوردار از توان نظامی مناسب، یکی از کانون‌های قدرت به شمار می‌رفتند و در تغییر و تحولات سیاسی و ظهور و سقوط سلسله‌های نقش اساسی و محوری داشتند.

■ چرا حکومت‌های افشاریه و زندیه موفق نشدند همانند صفویه و قاجاریه قدرت و سلطه خود را بر ایران تثبیت و نظم و امنیت پایداری در کشور ایجاد کنند؟

جریان بحث و گفت‌وگوی کلاس را به گونه‌ای هدایت کنید که دانش‌آموزان به این نتیجه برسند که حکومت افشاریه متکی به رشادت و نبوغ نظامی نادر بود و به سبب اشتغال پیاپی او به جنگ‌های داخلی و خارجی، این فرصت را نیافت که از طریق جذب حمایت و همکاری دیوان‌سالاران، برای تثبیت سلسله افشاریه پس از خود برنامه‌ریزی و اقدام مفیدی انجام دهد؛ بنابراین با قتل او و بر زمین افتادن شمشیرش، شیرازه حکومتش نیز از هم پاشید؛ حکومت زندیه نیز بر هوش و تدبیر سیاسی مؤسس آن یعنی کریم خان زند استوار بود و جانشینان او فاقد شرایط و توانمندی سیاسی و مدیریتی لازم برای تثبیت و تحکیم پایه‌های حکومت خود بودند.

■ با ارجاع دانش‌آموزان به نمودار خط زمان صفحه ۷۷ کتاب، از آنان بپرسید هم‌زمان با دوران حکومت افشاریه و زندیه در ایران، چه تحولات مهمی در اروپا رخ داد؟
به منظور ایجاد انگیزه و تعمیق یادگیری، تصاویر و فایل‌های صوتی و تصویری مربوط به این دوره را تهیه و در کلاس نمایش دهید.

فعالیت

۱ این فعالیت از نوع فرداندیشی و مفهومی‌است و انتظار می‌رود دانش‌آموزان با تأمل در اوضاع سیاسی و بررسی شرایطی که بر ایران حاکم شده بود، یعنی بروز تجزیه، تفرقه و درگیری‌های مدعیان حکومت و سران ایلات پس از سقوط اصفهان و تداوم جنگ‌های داخلی و خارجی در دوران حکومت نادرشاه افشار، علل و عوامل اوضاع اجتماعی و اقتصادی نابسامان ایران را استنباط و تحلیل کنند. توضیحات در صفحه قبل در سه بعد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آورده شد.

۲ مقایسه پدیده‌های مختلف تاریخی شیوه مناسبی برای یادگیری درس تاریخ و تفکر درباره رویدادهای تاریخی است. در این فعالیت از دانش‌آموزان بخواهید با مطالعه مباحث مربوط به شکل‌گیری حکومت‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه و نیز دانسته‌های خود، روند تأسیس این حکومت‌ها را مقایسه

و شباهت‌های آنها را بیان کنند. انتظار می‌رود فراگیران با توجه به فرایند یادگیری درس نکته‌هایی با مضمون و مفهوم زیر را استنباط نمایند:

الف) هر سه سلسله بر اساس زور و با اتکا به نیروی نظامی حکومت را به دست گرفتند و نه بر پایه استدلال، مذاکره، توافق و قانون.

ب) همه این سلسله‌ها به اتکای عناصر و نیروهای ایلی به قدرت رسیدند.

پ) بنیانگذاران هر سه حکومت به خصوص نادرشاه افشار و آقامحمدخان قاجار به استقلال سیاسی، یکپارچگی سرزمینی و حفظ مرزهای ایران توجه و اهتمام جدی داشتند.

ت) هر سه سلسله در پی دوره‌ای از کشمکش و درگیری‌های داخلی به قدرت رسیدند.

۲ آقامحمدخان در انتخاب تهران به نکات زیر توجه داشت:

■ موقعیت جغرافیایی و ارتباطی مناسب تهران

■ آب‌وهوای مطلوب و وجود منابع آب کافی

■ نزدیکی به استرآباد، مرکز ایل قاجار

۲- قاجاریه: مطالعه و شناخت رویدادها و تحولات دوره قاجاریه اهمیت و ضرورت اساسی‌تری

دارد؛ زیرا از یک سو این دوره سرآغاز تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود و از سوی دیگر توسعه مناسبات با جهان خارج و به ویژه برخوردهای گسترده سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی با کشورها و دولت‌های اروپایی، سرنوشت و روند تاریخ کشور ما را آشکارا تحت تأثیر قرار داد. برخی از اتفاقات و تحولات دوره قاجاریه مانند نحوه مواجهه با غرب (اروپا)، ورود مظاهر تمدن غربی به ایران و نسبت سنت و مدرنیسم، هنوز هم از جمله مسائل مهم کنونی جامعه ایران به شمار می‌روند. بنابراین، لازم است اهمیت و حساسیت‌های خاص این مقطع از تاریخ ایران به خوبی برای فراگیران تبیین و تحلیل شود.

مناسبات ایران با اروپا و هجوم و نفوذ سیاسی، نظامی و اقتصادی دولت‌های اروپایی به طور مشخص انگلستان و روسیه به ایران در دوران قاجار، وضعیت و شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران را به شدت تحت تأثیر قرار داد. برای آنکه دانش‌آموزان سیر تحولات و علل، آثار و پیامدهای رویدادهای مهم این دوره به خصوص از دست رفتن قلمرو وسیعی از سرزمین‌های ایرانی در شمال و شرق کشور را واقع‌بینانه درک و تحلیل کنند، لازم است هنگام تدریس این مبحث به چند نکته اساسی توجه داشته باشید:

الف) تبیین نسبی وضعیت و شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران در آن زمان و مقایسه آن با وضعیت و شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اروپای پس از انقلاب صنعتی؛

ب) تأکید و تمرکز بر اهداف، انگیزه‌ها، علل، آثار و پیامدهای گوناگون هجوم و نفوذ سیاسی- نظامی و

اقتصادی کشورهای استعمارگر انگلستان و روسیه به ایران در دوره قاجار؛

ب) از ابزار و رسانه‌های دیداری و شنیداری (عکس، نقشه، فیلم و ...) جهت ایجاد انگیزه و تعمیق یادگیری استفاده کنید.

فعالیت

۴) مقارن با دوره زندگی دو تحول مهم اقتصادی و سیاسی در اروپا رخ داد که بر روند تحولات تاریخ نه تنها در کشورهای اروپایی که در سایر نقاط جهان نیز اثر شگرفی نهاد.

الف) انقلاب صنعتی در نیمه قرن ۱۸ م که از انگلستان آغاز شد و به سایر کشورهای اروپایی رسوخ کرد. با این انقلاب نیروی ماشین جایگزین نیروی انسان در فعالیت‌های اقتصادی به ویژه تولید کالاهای صنعتی شد. با ورود ماشین به عرصه تولید، حجم و کیفیت تولید به سرعت افزایش یافت؛ تداوم و گسترش فعالیت صنایع ماشینی و کارخانه‌های صنعتی اروپا نیازمند تأمین مواد و منابع اولیه و بازار فروش فراسوی مرزهای کشورهای اروپایی بود. از این رو، دولت‌های اروپایی به اتکای قدرت اقتصادی و توان نظامی ناشی از تسلیحات نظامی پیشرفته، فعالیت و رقابت‌های استعماری خود را برای تسلط بر منابع و بازارهای فروش سرزمین‌های غیراروپایی تشدید کردند.

ب) انقلاب کبیر فرانسه، تحول مهم سیاسی سرنوشت‌سازی بود که در نیمه پایانی قرن ۱۸ م رخ داد و بر فضای فکری و سیاسی ابتدا فرانسه و دیگر کشورهای اروپایی و سپس سایر کشورهای جهان تأثیر نهاد. با این انقلاب اندیشه و تمایلات آزادی‌خواهی، حاکمیت ملی، استقلال‌طلبی و حقوق بشر نضج و گسترش یافت و به تدریج نظام‌های استبدادی و مطلقه جای خود را به نظام‌های آزاد و دموکرات دادند. در سده ۱۹ م اندیشه و ارزش‌های برآمده از انقلاب کبیر فرانسه به کشورهای آسیایی از جمله ایران نیز سرایت کرد و در بروز انقلاب مشروطیت نقش و اثر داشت.

۵) با تبیین و مقایسه وضعیت و شرایط توان نظامی، اقتصادی و سیاسی ایران و روسیه در دوره فتحعلی‌شاه قاجار، دانش‌آموزان را کمک کنید که با مطالعه مطالب صفحه ۷۶ کتاب و همفکری با یکدیگر مهم‌ترین دلایل شکست ایران از روسیه در دو دوره جنگ را استنباط و دسته‌بندی کنند.

الف) نظامی: روسیه دارای ارتش ملی، آموزش‌دیده، برخوردار از فنون و مهارت‌های رزمی و مجهز به سلاح‌های آتشین پیشرفته بود؛ اما ایران فاقد ارتش ملی بود و جنگاوران ایلات مختلف که ارتش ناهمگون کشور را تشکیل می‌دادند فاقد تجهیزات و تسلیحات جنگی جدید بودند.

ب) اقتصادی: توان اقتصادی و مالی روسیه به مراتب بالاتر از ایران بود و می‌توانست به خوبی تدارکات مورد نیاز نیروهای نظامی خود را تأمین کند.

پ) سیاسی: عدم پایداری دولت انگلستان به تعهدات خود در کمک به ایران، ضعف و بی‌کفایتی شاه و

سیاست‌مداران قاجاری و ناآگاهی آنان نسبت به اوضاع و شرایط سیاسی بین‌المللی.

۶ هدف دولت انگلستان از جدا کردن افغانستان و بخش شرقی سیستان و بلوچستان :

■ تأمین امنیت مرزهای هندوستان با ایجاد کشوری حائل بین هندوستان و ایران

■ ممانعت از دستیابی رقبای سیاسی خود مانند روسیه و فرانسه به هندوستان از طریق ایران

باسخ کاربرگه شماره ۹

عنوان عهدنامه و قرارداد	کشور استعمارگر	
گلستان	روسیه	۱- تفلیس و گنجه
پاریس	انگلستان	۲- هرات
آخال	روسیه	۳- مرو و خیوه
ترکمان‌چای	روسیه	۴- ایروان و قره‌باغ
گلداسمیت	انگلستان	۵- بلوچستان و سیستان شرقی

به پایان ببرید

با جلب توجه دانش‌آموزان به نمودار خط زمان صفحه‌های ۷۶ و ۷۷، مهم‌ترین فراز و فرودهای سیاسی تاریخ ایران از سقوط صفویه تا انقلاب مشروطیت (ظهور و سقوط سلسله‌های افشاریه و زندیه، تأسیس حکومت قاجاریه و رویارویی سخت و شدید ایران با کشورهای استعمارگر اروپایی) را مرور کنید و بر ویژگی‌های اصلی این دوره تأکید نمایید. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: محوریت ایلات در تغییر و تحولات سیاسی؛ بی‌ثباتی و کشمکش‌های مدعیان حکومت و قدرت تا زمان تثبیت سلسله قاجاریه؛ مواجهه شدید حکومت نوپای قاجار با دولت‌های استعمارگر برآمده از انقلاب صنعتی و انقلاب کبیر فرانسه در شرایطی نابرابر از حیث نظامی، اقتصادی، سیاسی، علمی و فرهنگی؛ ناکامی‌ها و شکست‌های نظامی و سیاسی حکومت قاجار از دولت‌های اروپایی و پذیرش معاهده‌های ننگینی همچون گلستان، ترکمان‌چای، آخال، پاریس و نیز واگذاری امتیازات اقتصادی متعدد به انگلستان و روسیه؛ تشدید نفوذ سیاسی روسیه و انگلستان در ایران. در پایان دانش‌آموزان را تشویق و راهنمایی کنید که به صورت گروهی فعالیت ردیف ۲ به کاربندیم فصل ۵ را انجام دهند و در جلسات بعد ارائه دهند. چنانچه در محل زندگی دانش‌آموزان آثار و بنایی از دوره قاجار وجود ندارد، از آنان بخواهید که در مورد بناهای دوره قاجار در دیگر شهرها از جمله تهران، تحقیقی انجام دهند.

محورهای عمده ارزشیابی

با توجه به انتظارات یادگیری درس، بیان شرایط و وضعیت کلی ایران پس از سقوط صفویه؛ تحلیل و مقایسه روند ظهور و سقوط حکومت‌های افشاریه و زندیه و شکل‌گیری سلسله قاجار با توجه به زمینه‌ها و بسترهای سیاسی و اجتماعی داخلی؛ اهداف و انگیزه‌های دولت‌های استعمارگر اروپایی از هجوم سیاسی و نظامی به ایران در اوایل حکومت قاجار؛ دلایل، عوامل، آثار و نتایج ناکامی و شکست‌های سیاسی و نظامی ایران در برابر کشورهای روسیه و انگلستان؛ و نیز خوانش نقشه‌های سیاسی و تشریح محدوده سرزمینی و تغییرات مرزهای ایران در دوران حکومت سلسله‌های مذکور، عمده‌ترین محورهای ارزشیابی درس را تشکیل می‌دهند.

ملاحظات تدریس / دانستنی‌های معلم

قرارداد آخال

قراردادی بود که در سال ۱۲۹۹ ه.ق میان ایران و روسیه منعقد و بر طبق آن سرزمین‌های ایران در شرق دریای خزر در شمال رود اترک به روس‌ها واگذار شد.

قرارداد گلداسمیت

دولت انگلستان پس از آنکه با انعقاد معاهده پاریس ۱۲۷۳ق، افغانستان را از ایران جدا کرد، طی کمیسیون با شرکت نمایندگان دولت ایران و استان کلات و گلداسمیت، گلداسمیت را مأمور تحدید سرحدات بلوچستان کرد. گلداسمیت مرزهای بین دو کشور را از خلیج گواتر تا کوهک مشخص کرده و نقشه آن را به تصویب ناصرالدین شاه رساند که قسمتی از مرزهای کنونی ایران و پاکستان را تشکیل می‌دهد. ناصرالدین شاه برای جلوگیری از مزاحمت‌های دولت افغانستان در منطقه سیستان مکرر از دولت انگلستان تقاضا کرده که بر اساس فصل ششم عهدنامه پاریس، میان ایران و افغانستان میانجی‌گری نماید تا اختلافات مرزی خود را حل و فصل کنند. اما دولت انگلیس جواب می‌داد سلطنت شاه ایران را در سیستان به رسمیت نمی‌شناسد و بنابراین نمی‌تواند در این موضوع مداخله کند. پس از آنکه تکلیف مرزهای بلوچستان تعیین شد، دولت انگلیس اعلام کرد که حاضر به قبول حکمیت در مورد سیستان است و ژنرال گلداسمیت به عنوان حکم تعیین شد. به موجب نظری که گلداسمیت داد، سیستان به دو قسمت اصلی و خارجی تقسیم شد، سیستان اصلی از نيزار واقع در شمال آن ایالت تا ملک سیاه کوه یعنی ناحیه‌ای که در غرب رود هیرمند قرار دارد به ایران واگذار شد و سیستان خارجی یعنی ناحیه‌ای که در شرق هیرمند واقع است به افغانستان داده شد.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر معلّمان

افشاریه و زندیه

- ۱ ایران در راه عصر جدید - تاریخ ایران از ۱۳۵۰ تا ۱۷۵۰، هانس روبرت رویمر، ترجمه آذر آهنچی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۵ ش.
- ۲ تاریخ ایران کمبریج (تاریخ ایران دوره افشاریه، زندیه و قاجار)، پتر آوری، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: انتشارات جامی، ۱۳۸۳ ش.
- ۳ تاریخ تحولات سیاسی - اجتماعی ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه، رضا شعبانی، تهران: سمت، ۱۳۸۵ ش.
- ۴ تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، غلامرضا وهرام، تهران: معین، ۱۳۸۵ ش.
- ۵ کریم خان زند و زمان او، پرویز رجبی، تهران: آمه، ۱۳۸۹ ش.
- ۶ کریم خان زند، جان پری، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: نشر نو، ۱۳۶۸ ش.
- ۷ نادرشاه آخرین کشورگشای آسیا، لارنس لاکهارت، ترجمه اسماعیل افشاری، تهران: دستان، ۱۳۷۹ ش.

تحولات سیاسی قاجار از آغاز تا انقلاب مشروطیت

- ۱ تاریخ روابط ایران و فرانسه، ابوالحسن غفاری، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸ ش.
- ۲ تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن ۱۹، محمود محمود، ج ۱، اقبال، ناشربی تا.
- ۳ تاریخ روابط سیاسی ایران و قدرت‌های بزرگ، ایرج ذوقی، تهران: باژنگ، ۱۳۶۸ ش.
- ۴ معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه، غلامرضا مجدطباطبایی، تهران: بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۷۳ ش.

بایگ‌های اینترنتی www.negahmedia.ir؛ دنیای زنان در عصر قاجار به نشانی:

<http://qajarhistory.com> و انجمن تاریخ قاجار به نشانی: <http://www.qajarwomen.org>

تصاویر و فایل‌های صوتی و تصویری متناسب با موضوع درس را تهیه و در کلاس نمایش دهید.

معرفی منابع برای مطالعه و تحقیق دانش آموزان

- ۱ امیرکبیر، فرهاد حسن‌زاده، تهران: مدرسه، ۱۳۷۷.
- ۲ ایران در آستانه تغییر، از حمله افغان‌ها تا مشروطه (جلد ۸ از مجموعه داستان فکر ایرانی)، علی اصغر سیدآبادی، تهران: افق، ۱۳۹۰.
- ۳ ایران در عصر افشاریه، احمد فروغ‌بخش، تهران: قدیانی، ۱۳۹۳.
- ۴ ایران در عصر زندیه، سیدحسن رضوی خراسانی، تهران: قدیانی، ۱۳۹۳.
- ۵ به دنبال کاغذ اخبار، لیلی فرهادپور، تهران: ققنوس، ۱۳۹۰.
- ۶ تاریخ علم در ایران، ج ۴، اسفندیار معتمدی، تهران: مهاجر، ۱۳۹۱.
- ۷ تمدن جدید (صنعتی) غرب، رسول خیراندیش، تهران: مدرسه، ۱۳۹۱.
- ۸ سید جمال‌الدین اسدآبادی، کاظم مزینانی، تهران: مدرسه، ۱۳۷۷.
- ۹ سیری در تاریخ (عصر جدید)، اوریل ورجز، گلوریا، ترجمه نسرین وکیلی و پارسا مهین‌پور، تهران: زلال، ۱۳۷۵.
- ۱۰ عباس میرزا آغازگری تنها، مجید واعظی، تهران: مدرسه، ۱۳۹۴.
- ۱۱ قائم مقام فراهانی، محمود برآبادی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۰.
- ۱۲ کریم‌خان زند، لاله جعفری، تهران: مدرسه، ۱۳۸۴.

در جست و جوی پیشرفت و رهایی از سلطه خارجی

درس
دوازدهم

انتظارات یادگیری

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:
 - زمینه‌ها و علل اقدامات عباس میرزا و امیرکبیر برای نوسازی و یا اصلاح امور ایران را شناسایی و تحلیل کنند.
 - پیامدهای اقدامات نوگرایانه و اصلاح‌طلبانه عباس میرزا و امیرکبیر را شرح دهند.
 - امتیازات اقتصادی واگذار شده به روس‌ها و انگلیسی‌ها در دوره قاجار و آثار و پیامدهای آنها را شناسایی و تحلیل نمایند.
 - با بررسی شواهد و مدارک علل، اهداف و نتایج نهضت تنباکو را توضیح دهند.

مواد و وسایل مورد نیاز

کتاب درسی، تصاویر و عکس‌هایی از عباس میرزا، امیرکبیر و میرزا حسن رشیدی، بخشی از فیلمی از دوره ناصرالدین‌شاه و شخصیت امیرکبیر، تصاویری از بنای مدرسه دارالفنون، نسخه‌ای از سفرنامه‌ها و کتاب‌های خاطرات دوره قاجار، در صورت امکان جدولی از امتیازات اقتصادی واگذار شده به بیگانگان بر روی یک مقوا ترسیم یا به صورت پاورپوینت تهیه و در کلاس نمایش داده شود.

آماده کنید

تصویر امیرکبیر را به دانش‌آموزان نشان دهید و از آنها بپرسید این شخصیت کیست و درباره‌ی او چه می‌دانید؟ دانش‌آموزان در دوره ابتدایی به صورت مختصر با این شخصیت آشنا شده‌اند و ممکن است عده‌ای فیلم‌هایی درباره‌ی او دیده باشند. در صورت امکان بخشی از فیلم که شخصیت وی را نشان می‌دهد، نمایش دهید. درباره‌ی سرانجام وی و اقدامات او سؤال کنید و بدین ترتیب کلاس را برای درس جدید آماده نمایید.

آموزش دهید

۱- تلاش برای نوسازی و اصلاح امور کشور: برنامه‌ها و اقدامات نوگرایانه و اصلاح‌طلبانه دوره قاجار از جمله موضوع‌های اساسی و چالشی تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود؛ زیرا، کوشش سیاست‌مداران و اندیشمندان ایرانی بعد از جنگ‌های ایران و روسیه برای برون رفت کشور از تنگناها و مشکلات کشور از طریق اخذ علوم و فنون جدید از اروپا، موجب شد که مواجهه ایرانیان با غرب و تمدن غربی از حوزه‌های سیاسی و نظامی به حوزه‌های فکری، فرهنگی و تمدنی تسری و گسترش یابد. از آن زمان تا کنون نحوه مواجهه با اروپا و تمدن مدرن آن، همواره موضوع و مسئله‌ای مهم و چالش‌برانگیز در کشور ما بوده است. بنابراین به دلیل اهمیت و حساسیت موضوع پیشنهاد می‌شود که در تدریس و انجام فعالیت‌های این مبحث، توجه دانش‌آموزان را بر زمینه‌ها، علل، عوامل و آثار و نتایج اقداماتی که سیاست‌مداران و صاحب‌منصبان ایرانی مانند عباس میرزا و امیرکبیر به هدف نوسازی و اصلاح امور کشور انجام دادند، جلب کنید. به منظور ایجاد انگیزش و تعمیق یادگیری با رجوع به پایگاه اینترنتی مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران به نشانی: www.iiichs.ir و نیز فصلنامه تاریخ معاصر و همچنین پایگاه اینترنتی www.negahmedia.ir و <http://www.qajarwomen.org> تصاویر و فایل‌های صوتی و تصویری متناسب با موضوع درس را تهیه و در کلاس نمایش دهید.

فعالیت

- ۱- الف) زیرا با شکست‌های نظامی و سیاسی ایران از روسیه و انگلستان برخی از ایرانیان از جمله عباس میرزا به فکر افتادند که برای جبران عقب‌ماندگی ایران باید کاری انجام بدهند.
- ب) فرستادن افرادی به انگلستان برای فراگیری علوم و فنون جدید، فرستادن افرادی به اروپا برای تحصیل در رشته‌های فنی، نظامی و پزشکی، ترجمه کتاب‌های تاریخی اروپا به فارسی و چاپ آنها.

فعالیت

۲ انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه متن کتاب و دانسته‌های خود به این پرسش‌ها پاسخ مناسبی بدهند.

الف) اصلاح امور کشور و سامان دادن به اوضاع سیاسی-اداری و نظامی، تأمین منافع و مصالح ملی کشور

- فراهم آوردن زمینه‌های توسعه و پیشرفت اقتصادی کشور

- تأمین امنیت و رفاه بیشتر برای مردم

- جلوگیری از اجحاف و ستم بر مردم

ب) اخذ علوم و فنون جدید از کشورهای اروپایی

- اعزام دانشجو به اروپا نیازهای علمی کشور را برآورده نمی‌کرد.

- فراهم کردن امکانات آموزشی برای تعداد بیشتری از جوانان ایرانی در داخل کشور

پ) برای انجام فعالیت‌هایی از این نوع که از فراگیران خواسته شده تا نظر خود را درباره موضوعی بیان کنند، نظارت نمایید که آنها نظر خود را با ذکر دلیل و مستند بگویند و در ارائه پاسخ عجله نکنید و اجازه دهید دانش‌آموزان با اظهار نظرهایشان به جواب مناسبی برسند.

۳ مفهوم حقوق شهروندی را برای دانش‌آموزان به اختصار توضیح دهید و از آنان بخواهید هر کدام از اصلاحات امیرکبیر را که با حقوق شهروندی و فعالیت‌های فرهنگی انطباق دارد از مطالب مندرج در ترام رنگی صفحه ۸۰ استخراج و دسته‌بندی کنند.

حقوق شهروندی: اصلاح امور قضایی و توجه به برقراری عدالت و حقوق مردم؛ منع شکنجه متهمان؛ احترام به حقوق اقلیت‌های دینی، منع رشوه‌خواری مقام‌ها و کارکنان دولت، ساختن بیمارستان، انتشار روزنامه و...

توسعه علمی و فرهنگی: تأسیس مدرسه دارالفنون؛ انتشار روزنامه؛ ترجمه کتاب‌های اروپایی به زبان فارسی

۴ این پرسش نیز از نوع استنباطی و تحلیلی است و فرصتی ایجاد کنید که فراگیران از طریق گفت‌وگو، پاسخ مناسب ارائه نمایند.

پاسخ ۴: زیرا اقدامات اصلاحی امیرکبیر منافع نامشروع درباریان و شاهزادگان قاجار را به خطر انداخته و به تدریج دست آنان را از اداره امور کشور قطع می‌کرد.

۲- مبارزه با نفوذ و سلطه اقتصادی بیگانگان : در دوره قاجار حوزه اقتصادی ایران نیز به طرز فزاینده‌ای تحت تأثیر مناسبات و برخوردهای گسترده با جهان خارج به ویژه اروپا قرار گرفت. از این رو، برای درک موقعیت تاریخی ایران در آن دوره، شناخت وضعیت و شرایط اقتصادی اهمیت و ضرورت فراوانی دارد. کاوش و مطالعه پدیده‌های تاریخی اگر به صورت فرایندی و توأم با شناخت روابط علی و معلولی آن پدیده‌ها باشد، آموزش و یادگیری تاریخ را تسریع و تعمیق می‌کند. بنابراین، توصیه می‌شود، برنامه‌ها و اهداف اقتصادی قدرت‌های استعماری در ایران دوره قاجار و نیز اخذ امتیازات اقتصادی و آثار و پیامدهای آنها را از طریق جلب توجه فراگیران به موضوع انقلاب صنعتی و نیازها و ضرورت‌هایی که آن انقلاب به وجود آورد، ارائه و آموزش دهید. دانش‌آموزان را راهنمایی و هدایت کنید که ارتباط میان انقلاب صنعتی و برنامه و اهداف دولت‌های روسیه و انگلستان برای نفوذ و سلطه اقتصادی بر ایران، را کشف و تحلیل نمایند. برای نمونه دو مورد از امتیازات واگذار شده به انگلیسی‌ها (امتیاز روتر) و روس‌ها (امتیاز شیلات) را از جدول صفحه ۸۲ انتخاب و با رجوع به منابع دانش‌افزایی معلم اطلاعات کامل‌تری از این امتیازها گردآوری کنید. سپس اطلاعات گردآوری شده را در اختیار دانش‌آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید ارتباط این امتیازها را با آثار و نتایج انقلاب صنعتی (صفحه ۷۵ کتاب) توضیح دهند.

فعالیت ۵ - الف) واگذاری یکی از منابع اقتصادی مهم کشور به بیگانگان که زمینه‌ساز تسلط آنان بر ایران می‌شد و نفوذ خارجیان را در کشور افزایش می‌داد.

ب) عقب‌نشینی ناصرالدین‌شاه و لغو امتیاز توتون و تنباکو اهمیت سیاسی و اجتماعی فوق‌العاده‌ای در تاریخ معاصر دارد؛ زیرا برای اولین بار نهضت اجتماعی مردم با رهبری علما در مقابل استبداد داخلی و استعمار خارجی به موفقیت بزرگی دست یافته و خواسته‌های خود را بر طرف مقابل تحمیل کرد.

فعالیت ۶ - هدف از طراحی این فعالیت بیشتر آشنایی دانش‌آموزان با اهمیت و نقشی است که اسناد تاریخی در مطالعه و تحقیقات تاریخی دارند و اینکه محققان چگونه می‌توانند از اسناد در پژوهش‌های خود استفاده کنند. فراگیران را کمک کنید که متن سند را خوب بخوانند و پاسخ پرسش‌ها را از متن سند استخراج نمایند. نظارت کنید که تمامی دانش‌آموزان این فعالیت را در کلاس درس فقط انجام دهند و از آنچه به صورت شفاهی و چه کتبی، خواه مستمر و غیرمستمر ارزشیابی ننمایند.

الف) بر اساس متن سند چنین بیان شده که ناصرالدین‌شاه به منظور آسایش خاطر عموم اهالی و مردم امتیاز انحصاری خرید و فروش توتون و تنباکو را لغو کرده است؛ توسط امین‌السلطان به مردم ابلاغ شد.

ب) از دانش‌آموزان بخواهید که این بخش از محتوای سند را با توجه به شواهد و مدارک مربوط به نهضت تنباکو که در صفحه ۸۲ کتاب بیان شده را بسنجند و قضاوت کنند که آیا ناصرالدین‌شاه برای تأمین منافع و آسایش مردم امتیاز تنباکو را لغو کرد؟ و یا بر اثر قیام مردم و فتوای تحریم تنباکوی میرزای شیرازی، ناچار به لغو امتیاز توتون و تنباکو شد؟

پ) بر پایه متن سند با لغو امتیاز تنباکو مردم می‌توانستند توتون و اجناس دخانیه را به هر کس و هر قیمت بخواهند بفروشند و یا بخرند.

ت) از تاریخی که در پایان متن سند قید شده پی برده می‌شود که امتیاز مذکور در تاریخ ۱۷ جمادی‌الاول ۱۳۰۹ هـ.ق لغو گردیده است.

ث) پرسش واگراست ممکن است دانش‌آموزان به نکات مختلفی اشاره کنند برای مثال تملق و ستایش زیاد از شاه با واژگانی چون روحنا فداه و خاک پای مبارک و ...

به پایان ببرید

محتوای درس ۱۲ در واقع بر پایه این پرسش کلیدی که واکنش ایرانیان به ناکامی و شکست‌های سیاسی نظامی در برابر روسیه و انگلستان چه بود؟ طراحی و ساماندهی شده است. بنابراین در مرور و جمع‌بندی درس با طرح پرسش مذکور، واکنش‌های ایرانیان را در دو دسته طبقه‌بندی و خلاصه کنید: الف) اقداماتی که برخی از سیاستمداران و اندیشمندان مانند عباس‌میرزا، قائم‌مقام فراهانی و امیرکبیر برای نوسازی و اصلاح امور ایران و جبران عقب‌ماندگی علمی، فرهنگی، نظامی، اجتماعی و اداری کشور انجام دادند. ب) حرکت‌های مردمی و جنبش‌های اجتماعی و سیاسی، مانند نهضت تنباکو که برای مقابله و مبارزه با نفوذ و سلطه سیاسی و اقتصادی دولت‌های استعمارگر صورت گرفت. سپس توجه فراگیران را به این مطلب و موضوع جلب کنید که مجموعه این اقدامات و شرایط، جامعه ایران را در اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه و دوران پادشاهی مظفرالدین‌شاه به سوی یک تغییر و تحول بزرگ (انقلاب مشروطیت) سوق داد. در پایان با معرفی کتاب قائم‌مقام فراهانی تألیف محمود برآبادی (انتشارات مدرسه، ۱۳۸۰) و پورتال رشد، از دانش‌آموزان بخواهید به صورت گروهی درباره ابعاد مختلف زندگی و اقدامات قائم‌مقام فراهانی تحقیقی را انجام دهند و در جلسات بعدی هر گروه خلاصه‌ای از تحقیق خود را ارائه نماید.

این فعالیت شماره (۱) به کار بیندیم در خارج از کلاس انجام می‌شود. فعالیت دیگر، فعالیت شماره ۳ است که دانش‌آموزان مجدداً با مطالعه چند سطر از یک کتاب، به نکاتی درباره اوضاع اقتصادی و پدیده وابسته شدن ایران به قدرت‌های استعمارگر پی می‌برند.

پاسخ فعالیت ۳ به کار ببندیم :

(الف) واردات بی‌رویه پارچه و منسوجات از انگلستان و دیگر کشورهای اروپایی

(ب) بیکاری تعداد زیادی از مردم و در نهایت گسترش فقر

(پ) می‌توان پند گرفت که اساس رونق و پیشرفت اقتصادی بر تولید داخلی استوار است و واردات

مصنوعات می‌تواند موجب گسترش فقر و بیکاری و در مجموع وابستگی کشور شود.

محورهای عمده ارزشیابی

با توجه به انتظارات یادگیری درس، محورهای ارزشیابی به این قرار است: تحلیل و بیان زمینه‌ها و علل اقدامات و برنامه‌های نوگرایانه عباس میرزا و امیرکبیر؛ فهرست کردن مهم‌ترین اقدامات اصلاحی عباس میرزا و امیرکبیر و شرح آثار و نتایج آنها؛ آثار و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی برخی از امتیازات واگذار شده به روسیه و انگلستان؛ علل، عوامل و نتایج نهضت تنباکو.

ارزشیابی این درس از طریق (بازبینه) چک‌لیست‌های مشاهده و بررسی عملکرد به ویژه اجرای کامل فعالیت‌های درس در کلاس و سایر فعالیت‌های محوله و نیز آزمون‌های کتبی و شفاهی مبتنی بر انتظارات یادگیری، قابل انجام است.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر معلمان

تحولات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی قاجاریه از تأسیس تا انقلاب مشروطیت

۱ اسناد و نامه‌های امیرکبیر، به کوشش سید علی آل‌داود، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۹ ش.

۲ آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، مونیکا ام. رینگر، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس، ۱۳۹۳ ش.

۳ تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ه.ق)، عیسوی، چارلز، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ۱۳۶۹ ش.

۴ جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ویلم فلور، ترجمه ابوالقاسم سری، ۲ ج، تهران: توس، ۱۳۶۶ ش.

۵ عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، ابراهیم تیموری، تهران: اقبال، ۱۳۳۲.

۶ قرن گم‌شده، اقتصاد و جامعه ایران در قرن نوزدهم، احمد سیف، تهران: نشر نی، ۱۳۸۷.

۷ نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران مسلمان با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، عبدالهادی حائری، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴ ش.